

ІВАН ФРАНКО

**ЗАХАР
БЕРКУТ**

РЕГЕНСБУРГ — 1946

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО“

ІВАН ФРАНКО

ЗАХАР БЕРКУТ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Регенсбург

1946

Видавництво: «Українське Слово»

Сумно й непрявїтно тепер у нашій Тухольщинї: Правда, і Стрий, і Олп, однаково мють її рївнстї¹⁾, зеленї узбережжя, луги її однаково покриваютьсѧ весною травами та цвїтами, в її лазуровїм, чистїм повітрі однаково плаве та колисусє орел-беркут, як і перед давнїми вїками. Але все їнше, як же змінилось! І лїси, і села, і люди! Що давно густї, недрїхїднї лїси завривали майже ввесь її простїр, окрім високїх полонин, сходили в долину аж над самї рїчки, — тепер вони, мов снїг на сонці, стонилисѧ, зрїдли, змалїли, декуди пощезали, лишачучи по собї лїсї облази; їнде знов їз них остоялисѧ лише прообсмалюванї пеньки, а з мїж них де-де несміло виростає нужденна смерїчина²⁾ або ще нужденнїйшїй ялівець. Що давно тихо тут було, не чути нїякого голосу крім вївчарськї трембїти десь на далекїй полонинї, або рїку дикого тура чи оленя в гушавинах — тепер на полонинї гїйвають воларї, а в ярах і дебрах галюкають рубачї, трачї й гонтарї, ненастанно, мов невмирущїй чевр, підгрізаючи та підгнїваючи красу тухольських гїр — столїтнї ялицї та смереки, і або спускаючи їх, потягнх на великї ботюки, долї потюками до нових парових тартаків³⁾, або таки на мїсцї рїзучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінилисѧ люди. Зверху глянувши, то немов би змогласѧ мїж ними «культура», але на дїлі виходить, що змоглось тїлько їх число. Сел і присїльєв більше, хат по селах більше, але за те по хатах убожество більше й нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний.

¹⁾ камїньчиками (рїнь) засипанї. ²⁾ пїхта. ³⁾ трачка (поль.), те, що з моск. зветьсѧ лїсопилка.

Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут колись було! Хоч менше, народа, та за те що за варод, що за життя кивіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стін могутнього Зелемепя! Лиха доля довгі віки знущалася над тим бародом. Тяжкі удари підконали його добробут, нужда зламала його свобідну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше життя предків. І коли часом стара бабуся, сядячи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади монголів-песигаювців і про тухольського ватажка Беркута, — діти слухають тривожно, в їх синих оченятах блискотять сльози. А коли скінчиться дивовижна повість, то малі й старі, зітхаючи, шепчуть: «Ах, яка ж то красна байка!»

— Так, так, — говорять бабуся, похитуючи головою, — так, так дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

-- А не знати, чи вернуться ще коли такі часи, — завждиє де-хто старший.

— Говорять старі люди, що ще колись вернуться, але, мабуть, аж перед кінцем світа.

Сумно й непривітно тепер у нашій Тухольщині! Казкою видається повість про давні часи й давніх людей. Вірити не хотять нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячелітніх мутах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, уживляє давніх людей, і в кого серце чисте і щире-людське чуття. Той і в них побачить своїх братів, живих людей, і в життю їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів. .

I.

Було це 1241. року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали ліснсті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Це новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини й ціле одно пригірря Зелемєня; недавно він появився в тих горах, побудував собі гарну хату, і оце першу учту справляє, злашюється з довколишніми боярами. По учті рушили на влови в тухольські ліси.

Влови на грубого звіря, то не забавка, то боротьба тяжка, нераз на життя і смерть. Тури, медведі¹⁾, дики — це небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому вдасться товалити такого звіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповідному приближенню, не легко дати йому раду. То ж останньою й рішучою зброєю було важке копіє, яким треба було влучати противника в близька, власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалося в останній хвилі сховатись у безпечну кривку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на влови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами жив-

¹⁾ У Галичині живе ще й досі стара назва «медвідь» замість нової наддніпрянської «ведмідь».

ности, навіть із досвідним знахорем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній лицарській зброї. крім панцирів, бо вони спинали б їх у ході по домах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом із гістьми на влови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на влови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коріннистих дубів, з упудо-бою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От, дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно лиший із неї би був муж, ніж її батько!

А це, певно, була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і гру-бим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її вро-ду і красу, ані про її добре серце — в тому згляді багато її ровес-ниць могло стати з нею жарівні, хоч і не багато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так це у природній свободі свого поводження, в незвичайній силі муску-лів, у смілости й рішучості, властивій тільки мужчинам, що ви-росли в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз із першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське, і що в тім претарно розвиненім діво-чім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, і до того ще зараз при народженню втра-тила матір. Нянька її, стара мужичка, від малку заправляла її до всякої ручної роботи, і коли вона піросла, то батько, щоб розва-жити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її володіти лицарською зброєю, зносити всякі не-вигоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй при-ходилось поборювати, тим охочіше бралась вона за діло, тим кра-ще проявлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, і все те лучилось у ній у таку дивну, чарівну гармонію, що хто раз ба-чив її, чув її мову, — той до-віку не міг забути її лиця, її ходу,

Його голосу, — тому вони пригадувалися живо й виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоді любові.

Вже третій день тривали влови. Багато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріли і ратищ боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед ліса стояли шатра ловців, журилися раз-у-раз величезні огнища, де висіли на гаках ківлі, оберталися розни, де варилося і пеклося м'ясо вбитої дичини для гостей. Нинішній, останній день ловів мав бути посвячений самому головному, а разом і найбільше небезпечному ділу — вловам на медведів.

На стрімкому пригірку, відділеному від інших страшними добрами дубами, порослому густо величезними буками та смереками, покритому лозами й обзалищами дерев, було віддавна головне леговище медведів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздилася медведяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю й на всі полонини. І хоч не раз удавалося смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ламала крижі важка колода, спускаючи вниз, — то все таки число їх було надто велике, щоб із того було значна полекша для околиці. То й не диво, що, коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі влови на медведів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого вдальця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника Захара, але, крім цього вирішили із власної волі цілий відділ пасемців із тивами й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити медведяче леговище й очистити його відразу від поганого звіря.

Від самого досвіта в ловецькому таборі великий рух і тривожне дождання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготівляючи для гостей їжу на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочкиком •подорожні боклаги¹⁾). Тухольські пасемці й собі готовились, гострячи ножі та тесаки, обували міцні жуброві постолі і складаючи

¹⁾ приплескуваті бочечки. ²⁾ мішки.

в невеличкі дорожні бисаги²⁾ печене м'ясо, паливиці, сир і все, що могло понадобится в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважливішого й найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником цієї невеличкої армії, заряджував із правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізняючись. Все в нього виходило у свій час і на своєму місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами. Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свobodний у рухах і словах, мов рівний серед рівних. Товариші поводилися з ним так само, як він із ними, свobodно, не силувано, сміялись і жартували з ним, а проте виконували його накази точно, швидко й так весело та радо, немов і самі без наказу були би в тій хвилині зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої вдачі, далеко не так свobodна в повожденню, далеко похiстнiйша з одних гордо висмiватися, а перед другими низенько хилитися, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, по більшій часті люди горді, военні, що нерado бачили «смерда» у своїм товаристві, тай то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним, — і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти, і виконували розпорядження молодого провідника, маючи на кожному кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темно-зеленими коровами смерек; на густім, чепірганім листю папороти висіли краплі роси; повзучі зелені поясники вилися попід ноги, плуталися номiж корiнням величезних вивертiв, сплiталися в непрохідні клебуки з корчами гнучкої, колючої оживи та зі сплетами дикого, пнучкого хмелю. З пропадистих, чорних мов горла безодні дебрів підіймалася свiтими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів пляли невеличкі потоки. Повітря в лісі напоене

було тою парою й запахом живаді; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудей треба було, щоб дихати ним свобідно.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрями, дебрами й лонами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гушавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли, озираючись, і надслухували шильно.

Ліс починав оживати денним життям. Пестропера сойка хрипіла в верхках смerek, зелена жовта, причепившись до пня, тут же над головами прокожих, довбала своїм залізним дзюбом кору; в далеких зворах чути було рик турів і виття вовків. Медведі в ту пору, наївшись, дримали під лонами на моховій постелі. Стадо диків рохкало десь у дебрі, холодячися у студенім намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною, петоптанюю дорогою. Всі дихали важко, ледви можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиць. Максим частенько озирався позад себе. Він зразу противний був тому, щоб і жевцяна йшла разом із мужами в той небезпечний похід, але Мирослава вперлася. Вона ж перший раз була на таких великих ловах, і мала би для Бог-зна яких трудностей занехати найкращу їх частину! Ніякі Максимові докази про труднощі дороги, про безпеку на становищі, про силу й лютість звіря не могли переконати її. «Тим ліпше! тим ліпше!» — говорила вона з таким смілим поглядом, з таким солодким усміхом, що Максим, мов очарований, не міг нічого більше сказати. І батько, що зразу також радив Мирославі лишитися в таборі, вкінці мусів уступити її просьбам. З подивом глядів тепер Максим, як оця незвичайна жевцяна порівень із найсяльнішими мужами поборювала всякі труднощі утяжливююю дороги, як легко перескакувала гнилі лони й величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища горі стрімкими дебрами, просковзувала поміж виверти, і при тім так безпечно, так невтомно, що Максимові здавалося, що вона хіба на яких чудових крилах уноситься. Він глядів на це й не міг наглядітися.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз-по-разу, — такої я ще й не видав ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Медведяче леговище, то був високий, тільки від південного боку з трудом доступний горб, покритий грубими буками і смереками, завалений вивертами й ложами. Від півночі, заходу і сходу вхід і вихід замикали високі скелесті стіни, немов величезною сокирою вирубані з тіла велегня-Зелеменя й висунені від нього на кільканадцять сажнів; сподом попід ті стіни вузькою щільною шумів і пінився студений гірський потік. Таке положення влекшувало нашим ловцям роботу; вони потребували тільки обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чим раз далі до гори, а звір, не маючи іншого виходу, мусів конечно потрапитися в їх руки й на їх ратюща.

Опинившись на тому важному, хоч дуже небезпечному плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложитися і спочити, щоби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але галля смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, аби вповні обсадити плай. Доки плай ще вузький, кожному ловцеві прийдеться стояти з п'ять кроків від другого; але дальше в гору, де плай розширюється в цілу споховасту площину, там прийдеться ловцям ширше розступитися. Одно тільки клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремому становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від отцих твоїх пасемців, — говорила вона, румяніючись мов рожа, до Максима. — ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, цього не буде! І для мого батька це був би стид, коли б нас двоє стояло на одному становищі! Правда, батеньку?

Тутар Вовк не міг їй супротивитися. Максим почав говорити їй про безпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона зацитькувала його.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не володію луком, ратищем і топором! Ану, нехай котрийбудь із твоїх пасемців спробує зі мною порівнятись, — побачимо, хто дужчий!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Тай чи міг супротивитися тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоча становище визначити їй найменше небезпечне, але, на лихо, цього не

можна було зробити, бо тут усі становище були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолімося, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Це буде перший знак і сполошить звіря. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширюється. Там мої товариші лишаться пильнувати виходу, щоб ані один звір не уйшов, а ви, бояре, підете даліше, до самого матчаного леговища!

У добру хвилю потім залунали ліси й полонини хриплим ревом жубрових рогів. Немов величезна хвиля покотився голос по лісах і зворах, розбиваючися, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркалися ліси. Заскигляла каня над верховіттям смереки; зляканий беркут, широко розмахуючи крилами, піднявся на воздух; захрустів звір поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих, і ловці пустилися в дорогу горі плаєм. Усіх серця билися ожиданням незвісних небезпек, бою й побіди. Обережно пробирались вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцький ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи звіряну. Цар лемів, медвідь, ще не показувався.

Дійшли вже до самото найвузшого гирла, поза яким плаї розширювався в велику, споховасту площину. Ловці знову тут зупинилися на розказ Максима, і знов загреміли ще з більшою силою жуброві роги, розносячи тривогу в сумрачні медведячі гаври. Раптом затрищав лім недалеко, за величезною купою грубих, перегнилих вивертів.

— Бачність! — скрикнув Максим, — звір наближається!

Ледви сказав ті слова, коли враз крізь велику щілину між двома перевертеними пнями просунулася пелехата, величезна голова і двоє сірих очей на пів цікаво, на пів трівожно вдивлялися в Тугара Вовка, що стояв на своєму становищі, якраз на яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк, і старий ловець, — він не знав, що то тривога. То ж, не говорячи ані слова, не відзиваючися ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сайдака, положив на лук і намірявся до звіря.

— Міряй в око, боярине! — шепнув зпозаду Максим.

Хвилька тривожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір, мов скажений кинувши собою взад. І хоч через те щез він

ловцям із очей, скрившись за купою вивертів, то ревів його не втихав, і не втихало скажене шеметання.

— Далі за ними! — крикнув Тугар Вовк і кинувся до щілини, кудюю шез медвідь. Рівночасно два бояри вже видряпалися були на верх виверту, вже поспідали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, щоби дохонати звіря. Тугар Вовк, стоячи у щілині, пустив у нього другою стрілою. Звір заревів іще дужче і кинувся тікати, але очі його заплили кров'ю, він не міг найти виходу і розшибав собою об дерева. Ратище одного боярина впилося йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого медведя розлягався чим раз дужче. У розпуді він підводився на задні лапи, обтирав собі кров із очей, рвав і кидав галуззям наперед себе, але дарма; одно його око прошиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кровю наново.

Шемечучись наослід довкола, звір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув дуб і, причайвшись за живалесням коренем, укочив обіруч свій важкий топір і, коли медвідь, мацаючи добрався до знайомої собі щілини, він із усього розмаху цюкнув його з гори в голову, аж череп розколовся надвое, мов розбита тивва. Бризнув кривавий мозок на боярина, і тихо без рику повалився звір до долу. Радісно заревли труби бояр на знак першої побіди.

Звіря витягнено зпоміж вивертів і обдерто зі швіри. Тоді бояри рушили дальше, в гущавину. Сонце вже піднялось на небі і меркатило крізь гняки, мов скісні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселіше, перехвалюючися своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна звірюка, то все ще дам раду тухольському медведеві! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок: сам не знав, чому йому жаль зробилося тухольського медведя.

— Що ж, — сказав він, — дурна звірюка, той медвідь, самотою держиться. Як би вони зібравсь до купи, то хто знає, чи і стадо вовків дамо б їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали дальше, дряпаючись по вивертах, перескакуючи з пня на пень, заладаючи нероз по пояс у порохню та ломи.

Посеред тих звалищ величньої природи вилізли подекуди медве-

лячі стежки, протоптані від давніх давен, вузькі, але добре втоптані, густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів та всякої іншої звірини. Максим держався тепер позаду бояр; він раз-за-разом обходив усі становища, осматрював сліди, щоб догадатися, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, захоплював утомлених, — і тільки на нім однім не знати було ніякої втоми. З подивом позирає на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато досі виділа вона молодців і сильних і смілих, але такого як Максим, що сполучував би в собі всі прикмети сильного робітника, лицаря й начальника, — такого їй досі не траплялося бачити.

Нараз захрустів лім, і грізно-люто випав на ловців величезний медвідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але, побачивши перед собою ворогів, звівся на задні лани, а в передні вхопив бурєю відломаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе й видаючи час-від-часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголосніше перехвалювалися й хотіли перед усіма показатися мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скритися, тікати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Дві стріли вилетіли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши медведеві понад вуха, з друга влучила звіря вбік, не зранивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув медвідь і шпурнув на одного ловця свою зброю — буковий конар, який зі страшною силою гешнувся об дерево. Тоді, не зупиняючись ані на хвилю й не дзюючи ворогам часу до наміслу, медвідь винувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній стежці. Ратище блиско в тремтячій рупці боярина, — він хотів кинути ним на звіря.

— Не кхай! — крикнув тривожно Максим, надбігаючи і ведучи з собою поміч zagrożеним боярам, Тугара Вовка, і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і боронися!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був великий, рука боярина тремтіла, медвідь був уже на яких п'ять кроків, — от і не диво, що ратище слабо зранило звіря в передню лопатку. Вхопив медвідь дручину, розломив її і зі страшним риком кинувся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на обз

боки острого меча, що його називав медвідником, і готовився випхнути його вістре в груди звіреви. Але вістре поховалося по кости і застрягло в лопатці, і звір ухопив боярина в свої страшні, залізни обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва; захрустіли кости під медведячими зубами. Ціла та страшна і дріжжю проймаюча подія скоїлася так раптово, так несподівано, що заки Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин, хриплячи в передсмертних судорогах, лежав на землі, а над ним стояв кривавий медвідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дреж пройшла у всіх по тілі на той вид; бояри стали мов окопані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій лук, підійшов два кроки ближче до медведя і, прицілювшись одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятий, урвався рик звіря і він повалився трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій побіді. Бояри поклянувши свої становища, збіглися на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кривавого, поторошеного та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудей важкий зойк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очі. Тухольські насемці на сплетені з галузя мари положили трупа, а за ним потягли й медведя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калюжа крові блискотіла до сонця, і нагадувала всім, що тут іще перед хвилиною стояв живий чоловік, батько дітям, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишилася лише безформна кущка кривавого м'яса. У великої частини бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим медведям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч живуть, хоч гнуть собі — чиж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Бовк, а особливо Мирослава і Максим, налягали кінче, аби кінчити почате раз діло. Бояри вкінці пристали, але явсь дуже не раді були вертати на свої становища.

— Дозвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного звіря відси. Тим то нам потрібно розділитися на

дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом із тухольськими пасемцями обступимо густою лавою і вистріляємо до одного.

А вже-ж, а вже-ж, що так ліпше! — крикнули деякі бояри, не бачучи насмішливого усміху, що перелетів по устах Максима.

Тоді товариство розділилося. Одну ровгу провадив Тугар Вовк, а другу Максим. Мирослава з власної охоти прилучилася до другої ровги, хоч і сама не могла собі вяснити, для чого. Мабуть, шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровги небезпечніша.

Знов заграли роги і обі ровти розійшлися. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись, то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верха; верх сам був голий, але пониже був цілий вал каміння, звалищ і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В одному місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Домаччя, каміння і нав'язане від давніх давен листя загороджувало, бачилось, усякий приступ до природної твердині. Максим поповз понад самим краєм глибочезної пропасти, чіпляючись де-де моху та скальних обривів, щоб туди вицайти прохід. Бояри-ж, не навиклі до таких неприступних і кзарколомних доріг, пішли зловж валу, надіючись знайти далі перерву й обійти його.

Мирослава зупинилася, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очі вдивлювалися пильно в настобурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивлялася, але сміло почала зиратися на великі кам'яні брили та виверти, що завдаювали прохід. Стала на версі і гордо озирнулася довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко. Максима не видно, а перед нею безладна суголока скель та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те щезло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку. А вступаючи на неї, ще раз озирнулася, і горда зі свого відкриття, приклала гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубіла на весь ліс. Луна покотилася полонинами, розбиваючись у дєбрах та зворах чим раз на більше часток, аж поки не

сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвався з далека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвильну завагувалася Мирослава, стоячи високо на виверті. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнява, а у споду в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухалася лішше — не чути нічого. Тоді вона сміло ступила на свою владку. Але ледви пройшла з п'ять кроків, коли разом затріщала перетрупішила смерека, зламалася під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнулим трапом упала до долу, в лому та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі в неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що мов вилетий обхопував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано у темаву пропасть, вона проте не почула ані на хвилину страху, а тільки почала озиратися довкола, щоб доглядіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привикли до півсумерку і тоді побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг переняти смертельною тривогою. Не далі як на п'ять кроків перед нею лежала величезна медведиця у гнізді коло своїх молодих і гнівних, зеленкуватими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжилися лиси й обриси скель, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайно небезпечна. Не довго надумуючись, рішлася Мирослава не зачіпати звіря, лиш боронитися в разі нападу, з тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубіла, медведиця схопилася з леговища і, виючи, кинулася до неї. Не час було Мирославі братися до лука, — звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище й опершись плечима об кам'яний облас, наставила його насупротив медведиці. Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Обі неприємельки стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одною, не схибляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не

сміла перша нападати на медведицю; медведиця знов шувала очима, куди би упасти на ворога. Раптом медведиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могутнім рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Ривнула страшенно медведиця і перевернулася горілиць, обляявшись кровю. Але рана не була смертельна і, медведиця швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, не зважаючи на біль, вона знов кинулася на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертвий звір садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятунок для Мирослави був — видряпатися на облас, об котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух — і вона стояла на обласі. На серці в неї полекшало, — тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіря згорн. Та ледви Мирослава могла дослідити, що робить медведиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закривавлену пащеку. Зимний цвіт виступив на чоло Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть і що того буде перемога, хто зможе вдержатися на цьому становищі й зіпхнути з нього противника. Медведиця була вже близько; Мирослава пробувала заставитися від неї ратищем, але медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховалося їй із рук і звір кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдеться загинати! — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до останньої оборони. Звір сунув чим раз ближче; горячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена гострими кігтями, грозила її грудям, — ще хвиля, і їй довелось б, пошарпаній, кривавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного звіря.

— Рятунок! скрикнула у смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище і пхнута в горло медведиця, мов колода впала з каменя. У щільні камяних стінах понад головою Мирослави показалося радісне, живим вогнем палюче лице

Максима Беркута. Один вдячний погляд уратованої дівчини проняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ні одного. На те не було часу. Медведиця ще жила і ревучи зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавилися і переверталися у гвізді. Обнюхавши їх, медведиця кинулася знов до Мирослави. На це Мирослава була приготована, й піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову медведиці. Впала опосочена звірюка і метнувши собою кілька разів у бок, сконала.

Тимчасом і Максим, продершися крізь навалені доми, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблесли дві перлові сльози; і не кажучи ні слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішався, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додряпався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка у своїй руді і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим румянцем осяяне, отверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого крім вдячності за рятунок від нехитної смерті. Але коли Максим, трохи осмілившись, стиснув їй її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почувала, як щось солодко защемило їй коло серця, як лице її загорілося стидливим румянцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розлилось по лиці дивним чаром розгораючого сердешного чуття.

Максим перший отямився. В його серці, смілим і чистим, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незломне рішення. Це вернуло йому всю сміливість і певність поступовання. Приклавши ріг до уст, він затрубів на знак побіди. Тут же за стіною вивертів обізвалися роги Тугара й інших бояр. Звинка як вивірка, Мирослава швидко видряпалась назад на той вал, із якого була впала, і відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої зазнала від Максима. З трудом видряпався сюди Тугар Вовк, і за ним і інші бояри; Тугар довго

держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз-по-разу обіймав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він ізліз у низ до Максима, що порався коло медведиці й коло молодих медведят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотили любенько у гнізді й бавилися собі, мов малі пелюки; вони давали себе гладити руками й зовсім не боялися людей; Максим узяв їх на руки й поклав перед Мирославою й Тугаром.

— Отце ваша добича! — сказав він. — Ви чейже радо приймете у своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі медведята, то зі страхом на вбиту медведицю, обзирали рани й подивлялися силу і смілість Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О, ні, — сказала, сміючись Мирослава, — без помічі отцього чесного молодця була б я тепер лежала так, як ця звірюка, пошарпана й закрівавлена! Йому від мене належить велика подяка!

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався її вибавленням із великої небезпеки, але все таки він волів би був, як би був вибавив його доньку боярський син, а не цей простий тухольський мужик, не цей «смерд», хоч і як зрештою той смерд умів подобатися Тугарові. Та все таки йому, гордому бояринові, що виріс і великої чести дослужився при князівському дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за вирятування доньки — мужикові. Але ніщо було діяти... Обов'язок вдячності так був глибоко вкорінений у наших лицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього вилапатися. Він узяв Максима за руку й випроводив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, каже, що ти вирятував їй життя з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Прийми ж за своє чесне діло подяку батька, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за це діло, але будь певний, що скоро це колибудь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грані. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіявся, ані не бажав нічого подібного. Він змішався при боярських похвалах і не знав, чи відповідати щонебудь, чи ні, і вкінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив це, що можний на мійому місці зробив би, — за що ж тут дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужав.

Оказавши це, він пішов, аби закликати своїх тухольських товаришів. При їх помочі медведицю швидко обдерто зі шкіри, а молоді медведята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченню ловів мало податися назад до табору.

Сонце доходило вже полудня й сипало гаряче, золотисте проміння на тухольські гори; розігріта живиця сильніше запахла в лісах; гордо, і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами, плавав яструб високо понад пслонинами в лазуровім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелемня лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчилися, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три медведячі шкіри і в мішку двоє медведят, а на ношах із галуззя несли боярські слуги позаду товариства окряванленого, задубілого вже трупа нещасного боярина, що погіб від медведячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз, скоро лише по обіді. Дорога була, правда, не близька, але Максим обіцяв випроводити товариство простішою лісовою стежкою до Тухлі, і відтам до двора Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед домів; Максим лишився з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряди; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля — це була велика гірська оселя з двома, чи трьома чималими присілками, всього коло півтора тисячі душ. Село і присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але

геть висше серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зветься Западою Долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запада Долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена й годувала своїх жисьців достатнім хлібом. Простягаючися звиш пів милі вдовж і мало ще не чверть милі в ширину, рівна й намуласта обведена з усіх боків стрімкими скелистими стінами, висовими декуди на три або й чотирі сажні, долина та була немов величезним китлом, із якого вилито воду. І певно, що вно й не інакше було. Чьмалій гірський річок улякався в'їхав до тої долини високим на півтора сажня водопадом прориваючи собі дорогу поміж тісних, тверді скелі й, обкрутившия вузкою по долині, випливав на захід у таку ж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі камяні стіни й гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі понижче не влився до Опорз. Високі, стрімкі береги тухольської китловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір іще більшого заглиблення й якоїсь пустинної тиші та відрубности від усього світа. Так справді, це була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах венастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступности вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свобідне, староукраїнське громадське життя, яке деінде силувалися чим раз більше підирвати горді, війнами збагачені бояри.

Тухольський народ жив головню скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших поріччя, не покритих лісом, надавалися до хліборобства й видавали що року багаті збори вівса, ячменю і проса. За те в полонинах, що були, таксамо як і всі довколишні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців; з них вони добували собі одежу і страву, омасту й мясе.

В лісах довкола села паслися корови й воли; але сама місцевість гориста, скелеста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. На кажучи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — ліси достарчали тухольцям звірини,

лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звірем і дивою, недоступною околицею, — але та боротьба вироблювала силу, сміливість і промисловість народу, була підставою і пружиною його сильного, свободного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк із донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лова та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним промінням, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких пнялися де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись об каміння сріблястою пчною; поуз водопаду викутий був у скелі вузький вивіз, яким ішлося вгору й далі понад берегом потоку через верхи й полонини аж до угорської країни; це був відомий тодішнім гірнякам «тухольський прохід», найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять довколишніх громад, з галицького із угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням цього проходу. Тухольці клали найбільше праці в те діло, то й гордилися ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — гляди боярине, це діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться ця дорога, — перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятьох миль; кожний місток, кожна закрутина, кожний вивіз на тому протязі зроблений за його показом.

Боярин неохоче якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком виляся між скелями протерта гірська дорога. Потім глянув доли вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику владу над громадою? — спитав він.

— Владу, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, влади в нас над громадою не має ніхто: громада має владу сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорять на громадській раді, так не зуміє ніхто

в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, — але владн батько мій не має ніякої й не жадає її.

Очі Максимові блищали вогнями гордості й подиву, коли говорив він про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; за те Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стає для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чим раз більше понурій, чоло його морщилося, і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися до Максима.

— То це твій батько бунтує тухольців проти мене і проти князя? — спитав він нараз терпким різким тоном.

Немов солющий дотик вразили ті слова Мирославу; вона зблідла й позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком незмішався від тих слів, а спокійно відповів:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, це тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи схоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питати вашої громади! Мені князь дарував той ліс й ту полонину, і мені ні в кого більше дозволятися.

— Це самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько вчитькує громаду й радить подождати аж до громадського суду, на котрім не діло розбереться:

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То й я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому це буде пожадане. Ти зможеш усім доказати своє право, успокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернувся. Вони йшли далі вивозом, явий заєручався на середині, щобн зробити дорогу не так похилою й не так небезпечною. Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але лице його не ясніло вже таким чистим щастям, як недовго перед тим. Чим чорніша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразніше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертається глибока проласть. При тім він, дитя гір, не зна-

ючи великого світа й високих боярських замислів, і не догадувався, яка широка й глибока була та пропасть у дійсності.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий мов сльоза ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шишучої піни; дно найжене було великими й малими обломами скель; прудкі мов стріла пструги блискали поміж камінням своїми перлово-жовтими, червоно цяткованими боками; у глибині затоки доли кам'яною стіною ревів водопад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіма барвами веселки.

— Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючися в водопад і навалені у глибині, дико пошарпані скелі, обведені з гори темнозеленою габою смерекового ліса.

— Це наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком і долину, і гори, і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає своє царство.

— Тільки ви мені затроюєте життя в тім раю, — сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзивався на ті слова; всі троє йшли мовчки даліше. Ось уже доходили до села, що розкинулося густими купами порядних, дранцями критих хат, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полі; тільки старі діди, поважні, сивобороді походжали коло хат, то дещо тешучи, то плетучи сіти на звіря та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланявся їм і витав їх голосно, приязно; далі й Мирослава почала вклати старих тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сміло супротивлялися волі його князя.

Аж ось наперед села з ними пострічалася дивна компанія. Три старці, убрані по празничному, несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дрючині великий, також сріблом скований ланцюх, вироблений суцільно з одної шгуки дерева в виді перстень, нерозривного й замкнутого в собі. Понад тим ланцюхом повівала червона, кармазинова, сріблом вишивана хоругва. Три старці йшли повільно. Перед кожним дворичем вони зупинялися й викликали голосно хазяїна по ім'ю, а коли той або хтобудь із жменьців дворича явився, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли даліше.

— Це що за дивогляддя? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наблизатися до них.

— Хйба-ж ти не видав іще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що пони з корогвою, — почав пасміхатися Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають потихо, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селі отцими закличниками; вони повинні кожного громадянина по ім'ю закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі й можу сам збирати копу, коли буду вважати це потрібним.

— Ти сам... збирати копу? — спитав зачудований Максим, — без наших закличників? без нашого знамена? с

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Алеж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму перу наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, і один із них відозвався:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин монуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на це не відповіли нічого й пішли даліше.

— Не їх діло, боярине, говорити чого, — пояснив Максим, стараючись як мога втихомирити нехить боярина до тухольської громадської ради.

По довшій мовчанці, підчас котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, дозволь мені, недосвідному, молодому, сказати тобі слово.

— Кажі! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому хлопському судові?

— Що-ж, боярине, тухольська громада судить по справедливості, а справедливому судові хиба стид піддатися?

— Таточку! — вмішалася й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував моє життя, він же-ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехота всміхнувся на ту правдиво жіночу льогіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

— І вже ти протуркала мені вуха тим Максимом! — сказав він. Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те, і коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знову про інші речі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине, — відмовив на це Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А те, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки зі щирої прихильности. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою й тобою була згода.

— Ну, нехай і так, — сказав укінці Тугар Вовк — прийду завтра на ту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лише на те, щоб побачити, що це за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедлива.

Приречення Тугара Вовка облекшило серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі на право й на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато.

Наші пішоходи були саме серед села й на середині тухольської долини. Стрімкі скелясті береги китловини світилися по оба боки далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тут же біля дороги, шумів і пінився, розбиваючись по камінях, котрими всіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, береги якого були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашпиці (загати),

з річного каміння і грубих смерекових палів та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поруччями вкладки, а зараз поза кашницями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вилися вгору по тичинню, з буряками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, яснозеленими пасмугами простягалися далеко поза хати. Хати були порядно обгороджені й гарно удержувані; стіни з гладкого деління, необмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепицями; тільки там, де одна долина сходилася з другою, в вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною й побілені паденням валном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були гарно плетені в усякі узори ворота. Майже над кожними воротами на жерці висіла прибіта якась хвижа птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то орел, з широко розпростертими крилами і звислою до долу головою; це були знаки духів — опікунів дому. За хатами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драгицями: з грубезних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги були зі соломи й насторошували де-де свої золото-жовті, остро-круглі чуби догори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний він інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, і в стіні до полудня прорубані були два невеликі квадратні отвори, які в літі оставались або зовсім отворені або закладались тонкими й напів прозірчастими гіпсовими плитками, і на зиму крім того забивались дощаними віконницями. Це були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на це гніздо Беркутів, над ворітьми котрого справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, залізними пазурями і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, спокійно й ясно було на тім обістію; потік відділював його від гостинця, перекинений широкою кладкою, і джурчав стиха та плескав кришталевою хвилюю об кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський владика. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що це за птиця!

Максим хотів було попрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тягло його йти з ними далше. Мирослава немов порозуміла це.

— Чи вже вертаєш до дому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє помішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так, — проведу вас іще через тіснину до вашого двора.

Мирослава втішилася, сама не знаючи чого. І знов пішли вони вниз селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одне одним, голосом, присутністю, одне для одного забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії, але й крізь найбайдужнішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, і першою любов'ю сгрітих сердець, проявлялася таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незіпсовані, що у своїй невинності навіть не думали про перепони, які мусіла стрінуть молода їх любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілому блиску перед тими смердами та показати їм свою повагу та висшість, — і Тугар Вовк не завважав нічого між молодими людьми; одне тільки гнівало його, що той молодий парубок такий смілий і так поводить ся з ним і з його донькою, мов із рівними собі. Але до пори, до часу він здержував свій гнів.

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська кітловина замкнулася, пропускаючи тільки вузькою скелмстою брамою потік у долину. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною ліса, купаючи своє скісне проміння у спіненіх хвилях потоку. Від скель, що затіснявали вплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в сямій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. В низу розбивалася вода потоку об величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли величезні смереки й буки. Понад самим потоком із обох боків вели провозані у скелях вигідні стежки — табож діло тухольців. Якось дріж проняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну «кам'яну браму»: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині й озираючись докола та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузький, може на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лунаковій скелі, що незнаючий був би міг присягнути, що це людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а вторі немов годоватий, оброслий папороттю та карловатими берізками. Це був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто з ворожою ціллю вдирався б до цього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що бачиться, ось-ось упаде!

— Це святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому що весни скаладають вінки з червоного вогнику, це наш тухольський Сторож.

— Ех, усе в вас ваше, все в вас святе, все в вас тухольське, аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов то по за вашою Тухольщиною вже й світа нема!

— Для нас і справді нема світа, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — коли б так кожний інший любив свій кутик, то певно всі люди жили б на світі спокійно і щасливо.

Максим у своїй невинній ширості й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злюбними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно, дуже то давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; ця кітловина була ще зовсім замкнена і тільки через верх текла вода. Озеро це було закляте; в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусіла згинути; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусіла впасти в воду і втопитися. Озеро було під опікою Морани, богині смерті. Але раз

сталося, що цар велетнів посварився з Мораною і, щоб зробити їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом о скелю й розвалив стіну так, що вся вода з залятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом оживла; дно озера зробилося плодючою долиною й зазеленіло буйними травами та квітами; в потоці завелися риби, поміж камінням усяка гадь, у лісах звірина, в повітрі птиця. За це розлютилася Морана, бо вода не любить нічого живого, і заляла царя велетнів у отцей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвящої води, що виплила з озера; як би була вернула назад оцю воду до краплини й заткала отцей у скелі вибитий прохід, то була би знов парцею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не живе, та проте й Морана не має вже тут влади. Але цар не зовсім погіб. Він триває в тім камені й пильнує цієї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отцей залятий Сторож упаде тоді на силу Морани й роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісти: вона глибоко щеміла їй у серці, — їй так бажалося стати під рукою того доброго й животворного царя велетнів до бою зі силою Морани; кров живіше заграла в її молодому серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісти, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на камяного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: «От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!»

Вже наші пішоходи минули вузький протік тухольського потоку й вийшли на ясний світ. Перед їх очима раптом розкинулася довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходилася з долиною Стрия. Сонце вже клонилося на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опора. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим шумом гуркотів до долу, щоби скупатися в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною й живучою красою природи. Максим немов вагувався на якійсь думці, що так й засіла в його голові, і силоміць просилася на волю. Далі він зібрався з відвагою і приблизився до Тугара Вовка тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно м'яким і неспілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найширшим слугою...

— Слугою? — Що-ж, це не трудно, — прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Алеж у тебе є свій батько, і як чую, далеко ліпший, справедливіший і мудріший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнувся.

— Я хотів сказати — поправився Максим, — хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужче свого життя, дужче душі своєї!

Грім із ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті гарячі, а при тому прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, із гнівом і погордою мішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було не добре, аж синє, зуби йому заціпило, губи дрожали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж довколишні гори залунали тим проклятим окликом, — що це за слова смієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо це не може бути, щоб я справді чув це, що мені причулося.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну смілість і рішучість. Він випростувався перед боярином, мов молодий, пишний дубчак і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, — нічого такого, що приносило би нечесть тобі, або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї доньки, котру я люблю, як її ніхто у світі не буде любити. Невже-ж межі твоїм боярським і моїм мужицьким родом така ве-

лика пропасть, щоб любов не могла її перегати? Та й чим же-ж ти так дуже вищий від мене?

— Мовчи, смерде! — перебив його лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку. Одне тільки рятує тебе від мої мести, — а це те, що ти нині вирятував мою доньку з небезпеки. Інакше ляг би ти в тій хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний міг подумати, міг посміти підносити очі свої до неї, до моєї доньки?... Це за те, що я й вона говоримо з тобою по людськи, а не копаємо тебе, як собаку! І ти думав, що рятуючи її від пазурів медведя ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли б мало на таке прийти, то волила б вона згинути у кривавих обіймах дикого звіря, ніж мала би тобі дістатися!

— Ні, боярине, — не так кажи! Волила б я згинути в лапах медведя, аніж мав би один її голосок бути ушкоджений.

Мирослава відвернулася при тих словах, щоб скрити від батька й від Максима довго здержувані сльози, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк не зважав на те й говорив даліше.

— І ти, підлий хамів роде, смієш рівняти себе зі мною? Зі мною, що вік ізвікував між князями, встоївся княжої похвали й надгороди за лицарські діла! Моя донька може вибрати собі жениха між найпершими й найславнішими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердові, до твого тухомського гнізда, де вона зіврала б, зісохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо глядить на нього. Хоч і як тяжко приходилось йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине, — сказав він сумним, теплим голосом, — знаєш ти високо піднявся на крилах гордості, але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижче зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, — бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти не смієш мені давати науки, — гаде? скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очі його заблищали безумним гнівом. — Геть

мені з очей, а то, Богом клянусь, не буду ні на що зважати, а просяджу тебе отцим ножем, як просядив нині рано медведя.

— Не гнівайся, боярине, за слова дурного хлопця, — відповів усе спокійний Максим. — Прощай! Прощай і ти, моя зоре, що блиснула мені так чудово на одну днину, а тепер мустиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк мов остовпілий глядів на свою доньку і вже аж тепер не знав, що йому робити.

— Дню, а це що ти кажеш! — сирякнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчино, це не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в гарячці говориш, доню, — ти перелякалася дикого звіря, ти недужа!...

— Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз, і клянусь перед онтим ясним сонцем, що цей молодець мустить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку й гаряче прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отямитися, не міг здобутися на один рух, на одне слово.

— А тепер, молодче, йди додів і не лякайся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо до дому! Онде в долині наш двір, — а ось і наші гості надходять.

І сказавши це, дивна дівчина взяла безтямного з диву батька за руку й пішла з ним доли горю. А Максим довго ще стояв на місці, очарований, щасливий. Вкінці прочуявся, і впавши лицем на землю, помолився заходячому сонцю так, як молилися його діди і прадіди, як молився тайвом і його батько. Потім устав і тихою ходою пішов додому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не згадав, коли її засаджено, і коли вона розрослася така здорова та копариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина, що росла на тухольській долині, була геть-геть молодша від тої липи; тим то й не дивсь, що тухольський народ уважав її найдавнішим свідком давнини й окружав великою пошаною.

Тухольці вірили, що та липа — дар їх спохонвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині: на знак своєї перемоги над Мораною. Знід корінь липи било джерело погожої води, і відтак, тихо джурчачи по дрібних камінцях, вливалось до потоку. Це було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і одну владу в українських громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан. Рядами стояли на нім до сходу сонця гладкі кам'яні брелки, призначені на стільці, де сиділи старці громадські, батьки родин. Кілько було таких батьків, стілько й кам'яних стільців. Поза ними було вільне місце. Під липою над самим джерелом, стояв чотиригранний камінь із провеченою в середині дірою; тут на час ради виставлялося копне знамено. А обік зроблене було друге підвищення для бесідника, щоб для того, хто в якійсь справі говорив; він виступав зі свого місця і входив на це підвищення, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїлося по копному майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збиралася молодь і ставала поза ними широким півколом. І жінки сходилися, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж, чи жінка, не був виключений. І хоч рішучий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молодіжці й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, останні зовсім, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, і коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонившись гро-

маді, вийшли під липу і поздіймали шапки з голів. Уся громада зробила це саме.

— Чесно громадо, — відізвалися закладчяки; — чи воля ваша сьогодні раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і, піднявши високо вгору копне знамено, востремили його в дірку, продовбану в камені. Це був знак, що рада зачата.

Потім устає зі свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувшись її рукою, наблизився до пливучої з її коріння нори і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Це була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при такім важнім ділі, як народня рада. По тім він сів на підвищеному місці, звернений лицем до народа, тобто, до східньої сторони неба.

Захар Беркут — це був свий як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, з наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським пзубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, трогий лицем, багатий досвідом життя і знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народа, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був ще сильний і кременний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіря в лісових нетрах, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки, — це була його робота. Скоро лишень весна завитає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить, пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива й досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане

час, між Зеленими Святами і святом Бупала, Захар Беркут зі своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за з'їллим і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та зовсім не надсильна праця, все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хворіб. За те частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахор не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Життя лиш доти має вартість, — говорив він чз-стенько, — доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягаром, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я колинебудь мав стати тягаром для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!» Ті слова, то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він із поглядом на добро й хосен інших, а поперед усього громади. Громада, то був його світ, то була ціль його життя. Видячи, що медведі та дьки часто калічать худобу й людей у горах, він, ще будиши мелодим парубком, задумав навчитися лічити рани і, покинувши батьківський дім, вибрався в далеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли і кров. Але примова цього лікаря показалася пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять кунниць плати, щоб навчив його своєї промови. Ворожбит пристав, але Захарові не досить було навчитися на сліпо, він хотів поперед переконатися, чи лік ворожбитів добрий. Він виїняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудованого лікаря.

Примова не вдалася.

— Е, сказав лікар, — це для того не вдається, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і жені її не потрібна. Я потребую такої примови, котра не питала б, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І, як слій, Захар Беркут покинув ворожбита й пішов даліше, роз-

нитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Свитських*) монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Атонській горі у Греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживає з ним рік у добрій злагоді й покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Багато вже учеників приходило до старого, вічно задуманого й вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив із ним умовленого року й не виніс його тайників лікарських. Про цього то лікаря прочув Захар Беркут і баважився відбутися його пробу. Прийшовши до Свитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акинтія, і отверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акинтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернувся зі Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще гарячішою й сильнішою, його слова шили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді як сталь, а проти всякої неправди гострі як бритва. У своїй чотиролітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі, і з Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, і його простий, ясний розум склав усе бачене й чує, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріал для думки. Він вернувся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі та їх бояри силкуються ослабити й розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розріжнених людей тим легше повернути в невольників і слуг, Захар Беркут переконався, що для його братів-селян нема іншого рятунку й іншої надії, як тільки добре владання і розумне ведення та розвивання громадських порядків, громадської

*) Згадуючи про Свитських монахів я не маю на думці того історичного Манявського Скита, що був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII в., але користуюся народнім переказом про перших апостолів карпатського Підрія, монахів київських печер, про мандрівку й оселення яких в володимирських горах оповідає нечасти з фантазії, а нечасти на основі дійсної народньої традиції Антін Момильницький у своїй поемі «Скит Манявський». — Прям. автора).

спільноти та дружності. А з другого боку від старця Акинтія й від інших бувалих людей він чимало наслухався про громадські порядки в північній Україні, в Новгороді, Пскові, про добробут і розвіт тамешніх людей, і все те запалювало його гарячу душу до бажання — віддати ціле своє життя на поправу і скріплення добрих громадських порядків у своїй відній Тухольщині!

Сімдесят літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велетень стояв Захар Беркут серед молодого покоління й міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, без радості міг він глядіти на них. Мов одна душа стояла тухольська громада дружно у праці і вживанню, в radoцax і в горю. Громада була для себе і суддею і впорядником у зсьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завсіля, бачно берегла своє добро. Бідних не було у громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихірі та стодоли стояли завсіди отвором для потребуючих. Князі й їх бояри завислигим оком гляділи на це життя, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась якнайскорше позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив обважтажений усяким добром — бо податки в великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належить збірщикові, а що князеві, і не попускали йому зробити над собою ніякого надужиття.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасенний був вплив Захара Беркута: його знали люди на кільканадцять миль довкола, по українським і угорським боці. Там то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісти, але й не менше як чудовного бесідника та порадника, котрий «як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає», а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набере, то й т: в купі певно ліпшої ради не придумують. Віддавна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння і спільне ділання многих сусідних гро-

мад може надати їм силу й може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. Тож ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він за молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старався пізнати добре їх потреби й людей, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми, у громадах і між громадами в сусідстві. А зв'язки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозривати їх до решти, — тому й не диво, що під проводом так усіма любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті зв'язки живо відновилися і зміцнили. Особливо зв'язок з українськими громадами по угорській боці був дуже важним ділом для Тухольщини, бо й для цілої стрийської верховини, багатої вовною та кожухами, та за те досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже ж то одним із головних старань Захара було — провести зі своєї Тухольщини просту і безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носився з тою гадкою, переходив здовж і вшир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечніше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старався звільна й ненастанно наклеювати верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добився свого. Більше як десять громад з ближчої й дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборних на громадську раду, на якій мало обговорюватись побудовання нової дороги. Це був радісний день для Захара. Він не тільки прийняв радо сам вичувати, куди має йти дорога, але також у весь час, поки вона мала будуватись, надирати за роботою, а окрім того виправив чотирьох своїх синів до роботи, а п'ятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнею все бути на місці роботи для направи потрібних знарядів. Кожна громада вислала по кільканадцять робітників, із запасом свого хліба і своєї стравы, — і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім році. Користи її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок із багатими ще тоді угро-українськи-

ми громадами оживив усю верховину; почалася жива і обопільно хосенна обміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир свечий, та й інші отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідна тухольська дорога; вона була також проводом до всіляких вістей про життя громад по однім і по другім боці Besкида, була живою ниткою, що в'язала до купи дітей одного народу, розбитих межн двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша такз нитка. Давніша й колись далеко славніша була дуклянська дорога. Але галицько-українським князям вона з багатьох причин не злюбилася, менше, може, для того, що піддержувала живий зв'язок між громадами по цім і по тім боці Besкида та через те скріплювала в одних і у других вольні громадські порядки, як більше для того, що туди частенько мадарські королі й дуки впадали з військами до Червоної Руси. От тому то галицькі та перемиські князі старались коли не зовсім замкнути, то бохай, укріпити ту входову браму у свої границі, а звісно, що таке «укріплення», зроблене по державному і для державних цілей мусіло, вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуклянської дороги своїх бояр, понадаровували їм із громадських земель просторі ґрунти й посілища і вложили на них обов'язок — пильнувати дуклянської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околицьних громад, а також засіками, себто, деревляними та кам'яними запорами, що ними в тісних місцях заваджують дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих воєнків. Розуміється, що ті обов'язки цілим своїм тягаром спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили частину своїх споконвічних земель, на яких розсідалися бояри, але мусіли крім того ставити варту, давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба, в разі воєнного часу піддані були зовсім, боярським розказам і боярському судові. Очевидна річ, боярин, обдарований такими широкими правами, ставав силою в селі, і зовсім природно, дбав про побільшення й укріплення своєї сили. Щоб забагатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки-рогачки й побирали з них і в спокійних часах одлату від усякого

проїзжого, а це мусіло спинити живий рух по дуклянській дорозі, ослабити живі зв'язки межи громадами. А рівночасно з ослабленням тих зв'язків мусів іти й упадок вічевих, вільних порадків у самих громадах. Влада боярська не могла й не хотіла обій себе терпіти другої, громадської влади; між боярами і громадами мусіло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад. Правда, в тім часі, коли йде наше оповідання, боротьба та ще далеко не була скінчена, з декуди, в відлюдних гірських селах, ще й зовсім не почалася, — і це були, можна сказати напевно, найщасливіші закутки тодішньої України. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, і дорога, проведена через Бескид на Утри, на довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кожного, хоча громадяни сумежних із нею селян, як червононоруського так і угорського боку, нильно стерегли її від усякого ворожого нападу й давали собі взаїмно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбиваво завчасу і тихо, сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад. Не диво проте, що, лежачи при тій дорозі, на середині між Угорщиною й Підгірем, Тухольщина раз-у-раз підносилася не лише добрим побутом, але й свобідним громадським ладом. Своїм приміром вона освіжувала й піддержувала всю довколишню верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри, і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадянством і новим панством. Гаряче слово й велика повага Захара Беркута спричинявалися не мало до того, що доки більша частина громад держалася добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї влади, як їм цього бажалось, і мусіли жити в добрій згоді з громадами, підлягаючи в часах супокю їк вонним судам і засідаючи в них поруч із іншими старцями, як рівні з рівними.

Але такий стан був боярам дуже немилий; вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді веміжалося їм надія — відразу захопити всю владу у свої руки, і при тій надоді розбити до врихти ненавистні громадські порядки так, щоб раз захоплена влада вже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Русі, князь Данило Романович, хоч і який

був ласкавий для бояр — не те що його батько, — але допомогти їм багато не міг, зайнятий то стараннями про королівську корону, то спорами князів, що держались за великокняжий київський престол, а найменше забезпечуванням свого краю проти нового, нечуваного досі ворога, Монголів, що перед десятьма роками, мов страшна громова хмара, появилися були на східних границях України, в наддонських степах, і побили зібраних українських князів у страшній і дуже кривавій битві над рікою Калкою. Але знад Калки нагло, немов наполошені хоробрістю русичів, вони вернулись назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов гаряча вітрова хвиля ходить по дозріваючій житі, і ніхто не знав, чи хвиля вляжеться, чи може нажене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали про це й надіялись цього князі та бояри. Вони спокійно по погромі над Калкою прийнялися за свою давню роботу — спори за насліддя престолів і підкопування свободних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, який годував їх своїми жолудями! Коли б були своєю владою і своєю силою повернули на скріплювання тих порядків по громадах і живих зв'язків між громадами, то наша Русь певно не була б упала під стрілами та топорами монголів, але була б остоялася проти них, як глибоко вкорінений дуб-велетень остояється проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо досі якось обминали її неситі очі князів і бояр. Чи тому, що лежала так віддалік від світа, між горами та скелями, чи, може, тому, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісуватися в той закуток.

Але й це щастя не було вічне. Нараз одної гарної днини зайшов у тухольські гори боярин, Тугар Вовк і, не кажучи ніякому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на тухольському ґрунті, будувати собі дім. Тухольці з зачудування зразу мовчали й не спиняли нового гостя, далі почали допитуватися його, хто він, відки й за чим приходить сюди?

— Я боярин князя Данила, — гордо відповідав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Але ж це землі й ліси громадські! — відповідали йому тухольці.

— Це мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідіть і в князя допоминайтеся. Я маю його грамоту й більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова й не казали нічого. А боярин тимчасом починав собі все згорда, все похвалявся княжою ласкою та княжою волею, хоч, зрештою, наразі і не стісняв ні в чім тухольців і не мішався в їх громадські діла. Тухольці, особливо молодші, зразу чи то з цікавості, чи зі звичайної гостинності, частенько сходилися з боярином і робили йому деякі прислуги, — аж нараз мов сокирою втяв, перестали ходити й, очевидно уникали його. Це зразу здивувало, далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити тухольцям усілякі пакості. Дім його стояв якраз над тухольською дорогою, і він, ідучи за прикладом інших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку й жадав від проїзжих для себе мита. Та тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починається рішуча боротьба, і постановили за радою Захара Беркута стояти твердо й невідступно при своїх правах до крайньої крайности. Зараз тиждень по виставленню рогачки вислала тухольська рада громадська своїх відпоручників до Тугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке й рішуче питання:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хочеться! — відповів гордо боярин. — Коли вам хривда, то йдіть жалуйтеся на мене до князя.

— Але ж це дорога не князя, а громадська.

— Це мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалилися, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла ватага сільської молодіжи з сокирами і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклала з неї вогонь і спалила її недалеко від боярського двора. Боярин лютився на своєму дворі, кляв поганих смердів, але супротивлятися їм не мав смілости, і наразі не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але тухольці не радувалися завчасно, — вони добре знали, що це тільки перший напад і що за ними треба надіятись інших. І справді так воно сталося. Одного дня при-

бігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх із найкращої громадської полонини. Не встигли вівчарі до ладу розказати свого, коли враз прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень найкращого громадського ліса. Знову громадська рада вислала відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені князь дарував.

— Але ж це не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя жалуйтеся, — відказав їм боярин і відвернувся від них.

Від тої пори почалася правдива війна між боярином та тухольцями. То раз тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Ліса, загарбаного боярином, стерегли і громадські і боярські лісничі, між якими нерас приходило до сварки і бійки. Це лютило боярина щораз дужче, і він, акінці казав убивати тухольську худобу, прилибану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придибаного в заграбленім лісі, велів прив'язати до дерева і сікти терновими різками мамошо на смерть. Цього було вже за много тухольській громаді. Многі голоси обізвалися за тим, аби, по давньому звичаю, до боярина приложили закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати дотла. Велика часть громади пристала на це, і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринові, коли б Захар Беркут, не був висловив тої думки, що не належить засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість домагається закликати боярина поперед усього на громадський копитий суд, дати йому можливість витолкуватися, і аж потім поступати з ним так, як осудять громада при певному спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Невно нікто в виїшньому зборі не розумів так добре важности цієї квилі, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важиться на вістрю громадського засуду. Та й зоби те в тім засуді ходило лиш про престу справедливність, то Захар був би спокійний

Й покладався б у ловні на громадський розум. Але тут приходилося розважати — перший раз на тухольськiм коннiм судi — також iншi, постороннi, а безмiрно важнi обставини, що запутували справу майже до безвихiдности. Захар розумiв добре, що засуд, чи прихильний, чи не прихильний, для боярина, грозить громадi великою небезпечною. Прихильний засуд, значить признання не так права, як снами по сторонi боярина, раз назавсiди уповорить перед ним громаду, вiддасть йому в руки не тiльки загарбанi лiси й полонини, але й цiлу громаду, буде першим i найтяжчим виломом у вiльнiм громадськiм устрою, над якого вiдновленням i скрiпленням вiн ненастанно трудився протягом сiмдесятьох лiт. А неприхильний засуд, що вирече прогнання боярина з громади, грозить також не малою небезпечною. Ану ж боярин зумiє пiдмовити вназя, розбудити його гнiв, переконати його, що тухольцi — бунтiвники? Це може стягнути велику бурю, або й цiлковиту руїну на Тухольщину, як подiбнi засуди кiлька разiв уже стягали руїну на iншi громади, що їх князi визнавали за будтiвничi i вiддавали боярам та їх дружинам на розграблення та на знищення. Оба цi важкi виходи нинiшньої ради наповняли серце старого Захара великим сумом, i вiн широ молився духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб той просвiтив розум його й його громади i дав їм знайти праву стежку серед усiх тих трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав вiн свою бесiду. — Не буду вiд вас скривати, та й впрочiм ви й самi те добре знаєте, якi важкi i великi дiла чекають сьогоднi нашого громадського розсуду. Коли поглядаю на те, що довкола нас робиться i що нам грозить, то так i здається менi, що наше дотеперiшне спокiйне громадське життя пропало безповоротно, що тепер наступає для нас усiх пора — показати на дiлi, в боротьбi, чи наші громадськi порядки справдi мiцнi й добрi, чи можуть видержати надходячу важку бурю. Яка це буря надходить на нас, i то не з одного боку, це ви знаєте i почувете ще ширше на нинiшнiй радi, то ж про це я тепер не потребую говорити. Я хотiв би тiльки показати вам i вбити незнищимо в вашу тямку те становище, на якiм би нам, по моїй думцi, треба стояти, твердо стояти до крайної крайности. А в тiм i тут нi я, нi нiхто iнший не має власти над вами: схочете, то послухаете, а не схо-

чете — воля ваша! Тільки ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо на розстанній дорозі, сьогодні нам прийдеться вибрати: сюди, чи туди. То ж годиться нам, людям старим і досвідним, добре висвітлити собі той вибір і ті дороги, на які він може повести нас, і те місце, на якому ми стоїмо тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, яке від п'ятидесятих літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значення. — «Захаро» — сказали вони, — «колись, у хвили найгіршої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, — тоді ти відкриєш громаді, що значить це знамено, а заразом відкриєш, що на ній спочиває наше і нашого Духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку»!

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике вражіння на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, встромленій у камінь, стояло перед громадою, блистіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиною хоруговкою, немов переливалося живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про це нічого, — говорив Захар далше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора те зробити. Глядіть на нього, на це знамено наше! З одного злого дня вироблений ввесь той суцільний ланцюх, сильний і немов замкнений у собі, а проте свободний в кожному поодинокім колісці, готовий прийняти всякі зв'язки. Цей ланцюх, то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожне колісце в тім ланцюзі, то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тільки така суспільність і свобода кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною й свободною. Нехай тільки одне колісце трісне, розпадеться саме в собі, то й цілий ланцюг розпадеться, одноцілий його зв'язок розірветься. От так і упадок вольних громадських порядків у одній громаді стає раною, що приносить недугу, а той заразу для цілого

тіла нашої святої Русі. Горе громаді, яка добровільно станеться тою раною, яка не вжне всіх сил способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше було би такій громаді щезнути з лиця землі, запастися в безодню!

Останні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушив у вухах слухаючої громади шум водонаду, що недалеко гримав собою об камінь і мов живий стовп кристалу, граючи проти сонця всіми барвами виселки, видавався блискучою пасмугою понад головами громади. Захар говорив даліше:

— Гляньте ще раз на те знамено! Кожне колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжають колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожна громада має свої дорогоцінні установи й порядки, породжені потребами, впорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не тому, що давні, що батьками нашими владжені, тільки тому, що свободні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діянню, а в'яжуть лише злого, що хотів би шкідити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і влади для охорони всього, що добре й хасенне, і для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість ланцюга пропала б. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала б. Уважайте ж, чесна громадо! Змодійськи руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити й ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи, хоч прийшлося б нам і останню краплю крові пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, це дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значення тої хоругви, що повіває на нашому знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До остяньої краплі крові повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! І вірте мені, надалеко та хвиля, що справді, залотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити у своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян немов на дзгий знак звернулися в сторону села.

Там, на шляху, що вів від села понри водонад у гори, показалася незвичка громада щільно побросених, оружних людей. Це йшов у всій своїй щільності на тухольськву раду боярин Тугар Вовк з своєю дружиною. Не вважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній лицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набадрениках і наголіниках, і в блискучому спіжевому шоломі з розвіяною поверх нього витою з вигнутих косяць. При бачі в нього теліпався в шкві тяжкий боевий меч, через плечі перебісаний був лук і сайдак зі стрілами, а за поясом стремів топір, блискучий широким сталевим вістрям і бронзом набиваним обухом. Поверх усеї тої страшної зброї, на знак супокійного свого наміру, боярин накинув вовчу шкіру з пашею, переробленою в заціпку на груди, і з лезами, що гострими кігтями обхоплювали його пояс. Довкола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повбраних у такі ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі стрепенулася тухольська громада, побачивши наближення тої вождої дружини; всі зрозуміли, що це саме й є той ворог, який напосівся на їх свободу й незалежність. Але покищо вони ще не надійшли; і Захар кінчив свою промову.

— Ось надходить боярин, який хвалиться, що з милости для нього, князь подарував йому нашу землю, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тій почуттю княжої милости, в тій почуттю, що він кляжий слуга, що він раб! Нам не потрібно милости від боярина й нізащо ставати нам рабами — це причина, чому він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста, і що правдиво свободному чоловікові личить не гордість, а спокійна повага та розум. Захуйте ж проти нього ту повагу й той розум, щоб не ми впокорили його, а сам він у глибини свого сумління почув себе впокореним! Я скінчив.

Тихий шеліт задоволення й радісної рішучости пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизвся до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не здимаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і, ледво окинувши її оком, проговорив:

— Ви кликали мене перед себе — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, яким боярин, очевидно, хотів показати громаді свою висшість. При тім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заки осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і з якою метою ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив немов зачудований Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга й боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про це, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечатися, — це нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізніше. Тепер тільки будь ласка сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Ромзносич.

— Говори про себе, а не про нас, боярине!

Ми вольні люди й не знаємо ніякого пана. А чого ж велів тобі твій пан йти в наше село?

Лице боярина облилося червоною пасмугою злості при тих словах Захара. Хвилю він вагався, чи відповідати дальше на його допитування, далі погамував свій невчасний порв.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини, і дав мені й моїм потомкам у вічне посідання тухольські землі в нагороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки виїняв ізза широкого ремінного пояса княжу грамоту й підняв її в гору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, —

ми не вміємо її читати, і печать твого князя для нас не закон. Краще сам ти скаже нам, хто це такий, той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин, — ви не знаєте князя Давида?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до Буга.

— Ми не видали його ніколи і в нас він не володар. Адже пастих, володар отари, стереже її від вовка, гонить її у спеку похудня до холодного погока, а в холод ночі до теплої, безпечної кошари. А князь, чи робить це зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилав їм своїх вірних слуг, щоб боронили їх від ворога.

— Не по-правді сказав ти це, боярине, — замітив строго Захар. — Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів, княжих ми не видали досі й жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші здавна вчили нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воевод жили наші батьки, жили й ми досі, і, як бачиш, хати наші не попустошені, і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але від тепер не так буде.

— Як буде від тепер, цього ми не знаємо й ти, боярине, не знаєш. Одне ще тільки скажи нам: твій князь, чи справедливий чоловік?

— Увесь світ знає, й подивляє його справедливість.

— То він, певно, і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався цим простим питанням, але по хвиливі вагаванні сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість і, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрям свого топора.

— Гляди ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що це не може бути. А отже ж твій справедливий князь зробив це з нами, яких він не бачив і не знає, добром і щастям яких він не турбується, які йому не вчинили нічого злого, але, навпаки, щороку складають йому багату данину. Як він міг це зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити!

— А отже нас скривдив, оцьою самою грамотою, якою ти так хвалився! Бо зважай лише: чи не скривдив би я тебе, як би без твоєї волі зняв із тебе от-той блискучий панцир і дав його моему синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, те для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і бергли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти в імени свого князя й кажеш: «Це мое! мій князь дав мені це в нагороду за мої великі заслуги!» І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми вважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми — власність князя, зі всім, що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тімя, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу й довгу хвилию мовчав, не знаючи, що й казати. По-мертвецькому, понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки догори, до сонця:

— Сонце прясце! — сказав він, — ти благотворне, вольне світило! — Не слухай тих огидних слів, які осмілюєся цей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані буди на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, те знаю. І коли

там, у тім Галичі, довкола князя наплодилось багато таких' людей, то ти зітри їх із лица землі. але за кару не погуби разом із ними всього нашого народу!

І по тім Захар успокоївся, сів і знову звернувся до боярина.

— Ми чули, боярине, твоє переконання — сказав він. — Не повторяй його другий раз перед нами, нехай воно при тобі лишається. Послухай же тепер, яка наша думка про твого князя. Послухай і не прогнівайся! Сам бачиш і знаєш, що батька й опікуна ми в нім бачити не можемо. Батько знає свою дитину, її потреби й бажання, а він не знає нас і не хоче знати. Опікун береже свого підручного від ворога і від усякої шкоди, — князь не береже нас ні від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні від ведмеда — а це наші найгірші вороги. Він, що прада, голосить, що береже нас від нападів угорських воєнків. Але як береже нас? Насилаючи на нас іще гірших ворогів, ніж угри — своїх неситих бояр із їх дружинами. Угри нападуть, заберуть, що можна, і підуть; боярин як напде, то вже й осяде й не вдоволившись кількими добичами, а рад би нас усіх на віки поробити рабами. Не батьком і опікуном ми вважаємо твого князя, але карою божою, зісланою на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкуповуватися щорічними данинами. Що менше, ми про нього знаємо, і він про нас, то ліпше для нас. І коби вся наша Русь могла позбутися сьогодні з усіма його ватагами, то, певно, була би ще щаслива й велика!*)

З давним чуттям у серці слухав Тугар Вовк тих гзрячих слів

*) Погляди, як висказує тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх криваві міжусобиці та на початки феодалізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос навіть у нашого літописця в оповіданню про співака Митусу, якого, за бунтівні бесіди та непокірність, князь Данило велів зловити й покарати смертю. Розуміється, що, наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо змалити ваги і значіння особи князя Данила, який між усіма володарями русько-галицьких земель визначається як чоловік незвичайний; симпатичний і, по своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом. — Прим. автора.

старого бесідника. Хоч вихований при княжому дворі і зіпсований гниллю та підлотою, він усе таки був лицар, вояк, чоловік, і мусів відчутти серцем хоча крикту того чуття, яке так сильно порушувало серцем Захара Беркута. А при тім же він далеко не по ширій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену владу князя; його душа й сама нераз бунтувалася проти тої влади, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу владу свої власні забаги також влади. Не диво, що слова Захара Беркута зачали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі ширим подивом глянув на нього, але заразом і жаль йому зробилося того велетня, упадок якого, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче, — сказав він, жаль мені твого сивого волосся і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здається навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в гарячих думках молодости, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер, ані вічно. Все, що живе — переживається. Пережилися і твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагаються вично одного, сильного володаря в нашому краю, що в однім осередку згромадив би і в свою руку уйняв усю силу цілого народу для оборони його перед ворогом, що намагає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того і тобі здається, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилився, боярине, — сказав Захар Беркут. Не подоба старому вдаватися в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Але ж тричі не подоба йому помітуватися добрим для того, що воно старе, а хопати за лихе для того, що воно нове. Це звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що діється довкола нас. А тимчасом не знати ще, хто з нас двох більше й доглядніше це знає. Ти натякнув мечі на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближення того ворога вимагає згромадження всеї народньої сили в одних руках. Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий післанець, який оповістив тебе про новий напад страшних монголів на нашу країну, про те, що вони по довгим опорі заняли Київ: зруйнували його дотла

і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоно-руські землі. Ми боярине, знали це ще перед тижнем, і знали про княжого післанця, направленого в оці сторони, та про його вісті. Бняжий післанець прибув пізенько — наші післанці далеко скоріше ходять. Монголи давно вже, заповеняли нашу Червону Русь, понищили багато городів і сіл і розділилися на дві ріки. Одна пішла на захід, мабуть під Судожир, у польську країну, а друга йде горі долиною Острия в наші сторони. Правда, боярине, що ти ще не знав цього?

Тугар Вовк із подивом, майже зі страхом глядів на старого Захара.

— А відки ти це знаєш, старче? — запитав він.

— Я й це скажу тобі, щоб ти знав, яка сила в громадах і в їх зольнім союзі. Зі всіми підгірськими громадами ми стоїмо у зв'язку: вони обов'язані нам, а ми їм, доносити якнайшвидше всякі вісті, важні для громадського життя. Підгірські ж громади стоять у зв'язках із дальшими, покутськими та подільськими, то ж про все, сяк чи так важне для нас, що діється на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вістка від громади до громади.

— Що вам з вістей, коли допомгти собі не можете! — згідно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно відповів Захар. Подільські та покутські громади не можуть допомгти собі, бо вони обдерті та обезсилені князями та боярами, які не дозволяють їм мати своє оружжя, ані вправлятися в робленню ним. От і бачиш, боярине, що це значить: єдинити силу народа в одних руках! Щоб з'єдинити в одних руках силу народа, треба ослабити силу народа. Щоб одному надати велику владу над народом, треба кожній громаді відібрати її свободу, треба розбити громадські зв'язки, обез'оружити громадські руки. А тоді всяким монголам отверта дорога в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу Русь! Твій владник, твій могутий князь Данило, пропав десь без вісти. Замість обернутися до свого народа, віддати йому його свободу і зробити з його живу, непоборну запору проти монгольського наїзду, він, поки монголи руйнують його край, побіг до угорського короля, в нього благаючи помічі. Але угри не поквалні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило шез десь, і хто знає, може, незадовго його побачите в таборі монгольського хана як його вірного

підданця, щоб ціною неволі й пониження перед сильнішим купити собі владу над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору? X

— Так кажеш, монголи грозять нападом і опим горам?

Захар якось значуче всміхнувся на те запитання.

— Грозять, боярине.

— І що ж ви думаєте робити? Піддаватися, чи боронитися?

— Піддаватися їм не можна, бо всіх, хто їм піддається, вони жечуть на службу, і то в перші ряди, в найтяжчі бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Щосила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воеводу. Я вас поведу до бою проти монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воеводи. Ти ще не витолкувався зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щирю волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішався трохи таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, покиньмо давні урази! Ворог ізближається, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдовуючись своє урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори цього! Не свої урази ми доправдовуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав із нами, — і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з монголами?

— Старче, ти, бачу, завзявся роздратувати мене?

— Боярине, вважай, що тут громадський суд, а не забава! Скажи мені: осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем як воевода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами а, особливо, права на нашу землю. Не тикай, боярине, наших земель і наших людей, а тоді може ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Бовк. — Оттак ваша справедливність! То я мав би нехтувати княжу ласку й допрошуватися ласки від смердів?

— Що ж, боярине, — фнакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неважного до громад, громада й терпіти в себе не схоче!

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Бовк.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, конокрада або сторочнього, що без волі громади забирав би громадські землі, — з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити й зрівняти з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготався сляуванням сміхом боярин, — то ви сміли б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівняти з розбійниками і конокрадами?

— Що ж, боярине, — а скажи сам по совісти, чи ліпше ти постугаєш з нами, як розбійник? Адже ж землю нашу забираєш — наше найбільше і єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяни?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Оце ти згадав про свою честь і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласка, скажи нам, які це твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, це ще не заслуга. І розбійник неряз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських і польських і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни, це ганьба, не заслуга, і для тебе і для князів. Це чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістався до неволі.

— Оце ти добре сказав, — не знаємо тільки, чи це правда.

— Як не знаєте, то не мішайтеся в те, чого не знаєте.

— Постій боярине, не насміхайся над нашим незнанням. Поста-
раємось переконатися. — І за тим словом Захар устав і, зверта-
ючися до громади, сказав:

— Чесна громадо, — ви чули признання боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчити за ним, або проти нього?

— Я можу! — відізвався голос із народа.

Мов стрілою поражений, стрепенувся боярин на той голос, і пер-
ший раз уважно з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, —
сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий іще чоловік, каліка, без руки
і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими
шрамами. Це був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кіль-
кома роками зайшов він до громади на кулі, розповідаючи страчні
вістки про монголів, про битву над Балкою, про погром руських
бнязів і про смерть тих, що дісталися до неволі, і що їх потім під-
час обіду монгольських полководців задушили під дошками, на яких
монголи засідали до учти. Він, Митько, також був у тій битві
у дружині одного боярина і разом з ним дістався до неволі, з якої
потім якимось чудом утік. Довго блукав він по селах і містах святої
Руси, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити,
а що своєю одною рукою вмів плести скусні копії і знав багато пі-
сень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його у свої
члени, живила його і олягала за чергою, загально люблячи і пова-
жаючи його за рани, понесені в війні з наїзником і за його чесний,
веселий характер. Отой то Митько тепер вийшов свідчити проти
боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, —
ти знаєш цього боярина, проти якого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружи-
ні я служив і був у битві над Балкою.

— Яке ж свідectво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув, поблідівши боярин. --

Мовчи, а то тут буде й кінець твою нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! свідощтво моє проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зрад...

— Мовчав досі, то мовчи й далі! — ревнув боярин. Тут ураз блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою, окривавлений упав до долу. Охнула громада і зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин, — не боюсь я вас! От так буде кожному, хто поважиться торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтючі, обступили боярина. Грізний, червоний із лютости, стояв він посеред них із кривавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине, — сказав Захар, — ти смертельно провинився проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися й не хочемо знати, — нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признався до вини і поповнив нову вину. Віддалися зміж нас! За три дні віднині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад я побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо із цього поганого збору!

Боярин віддалився зі своїми слугами. Довший час стояла мовчанка у зборі. Молодці винесли криваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Кого ж вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Біркута. Важко

було Максимові приймати цей вибір. Хоч і як ненависний був йому боярин, але все таки він був батьком тої, яка мов чаром опанувала його серце й його мислі, за яку він віддав би був життя. А тепер, о, горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але проте Максим не відправився від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радувався ним: адже ж при тій нагоді він побачить її! А, може, йому вдасться якнебудь потішити її, злагодити хоча своєю щирістю гострий засуд громади!...

А тимчасом рада громадська йшла далі своєю чергою.

Привликано посланців від сторонських громад, щоб із ними нарадитися над тим, як боронитися проти нападу монголів.

— Зруйновані ми, — говорив посланець підгірських громад. — Села наші попалені, худоба зрабована, молодіж вигбля. Широкою рікою розлилася пожежі і знищення по Підгір'ю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас у часи спокою, зрадили нас у потребі.

Післанці з Борчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понижче Синевідська на рівнині біліють уже шатра монголів. Іде їх сила незлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засік на шляху, але якось вагаються. Шепчуть люди, що хотять запродати шляхи наші монголам.

Післанці з інших верховицьких громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народу. Передновинок тяжкий. Рятуйте нас і наших гостей, допоможіть перебути чорну годину!

Післанці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На Бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і браття, спиніть тоту страшну хмару, не допустіть її звалитися в нашу країну! Ваші села — твердині; кожна скеля, кожна добра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони переваляться через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх, і всі ми погинемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом, і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бою з поганим наїзником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо і ви чесні послы сусітські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Военні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а бепчасні порядки на наших делах дозволили їм зайти аж у сэрце чашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови, або зраджують край свій очевидячкя. Що нам тут зробити? Як нам боронитися? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини удаватися не можна. Шлях наш при вашій помочі, чесні загірні громадяни, ми чей оборонимо. Але інших шляхів ми оборонити не можемо. Це буде ваше діло, чесні тустанські громадяни, а коли б пзм удалося наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські післанці:

— Звеземо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і ще в тій тяжкій годині треба, щоб кожний поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки і вони держать сторожу над засіками і проходами. А як вони схотять видати їх монголам, то що ж ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і це може ще спасти нас: що монголи не підуть на ваш шлях і що в таким разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могли рушити нам на поміч.

— Ей, громадяни, громадяни, — сумовито, але з добором сказав Захар, — і сила, бачиться, у вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаєте надію на «може» та на «хто знає». Адже ж цього будьте певні, що скоро нам не грозитиме небезпека, то ми всею громадою прийдемо вам на поміч. Але попередусього вам належалося б забезпечити себе проти ваших власних ворогів — бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кожної хвилі цей прехитрий вір може продати вас. Пора вам не дримати, але вдарити у дзвони і громадам поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Доки цього не буде, доти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустанські післанці на ті Захарові слова:

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсім не знає їх. Зломанз у них давня

відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?... Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово!

— Не вже ж така, чесні сусіди, моє слово у ваших громадах може мати більшу вагу, ніж їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Коли б так було, то нічого вже й моє слово вам не може, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилилося з полудня, коли тухольська громада, по скінченій раді, верталася до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі і молоді, повні важких дум. Що то принесуть їм будучі дні?

Післанці сторонських громад, піднесені на душі й захочені, порозходилися. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо яскіло пречистим блакитом, немов не бачучи земної журби та тривоги.

IV.

Широкою рікою плями по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на вашу країну, щоб на довгі віки в самім корені відтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хая, прозваний Батією, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою в четверо стільки всяких полонянників, що мусіли битися за нього в перших рядах — ішов позовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про якийбудь опір на рівному полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єдвана і роздerta внутрішніми міжусобицями. Декуди ставали опором міщани у своїх мурах, і непривичні до ведення правильної облоги, монголи мусіли нераз тратити багато часу, добуваючи брам і мурів топорами. Але слабкі твердані падали, більше через зраду й підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, багата країна, заселена племенем спорідненим із монголами, від яко-

го великий джінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися і страшенний похід монгольської орди мав їм показати месть великого джінгісхана. З трьох боків разом, після пляну Батія, мала власти орда до Угорщини: зі сходу в землю Семигородську, з заходу з землі Моравської, і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділилася на три частини: одна під проводом Байдана пішла Бесарабськими степами в Волошину, друга під проводом Пети відділилася від головної орди в землі Волинській і поперек Червоної Русі, через Пліснесько, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вбхід, а далі розлилася по Підгіррю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники, провадили монголів горі рікою Стрием на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські післанці, їх шатра білили на рівнині понижче Синевідська.

Вечоріло. Густі сумерки лягали на Підгірря. Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулкани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і півився по закрутах. Небо покривалося зорями. Але й на землі, на широкій надстрийській рівнині, почали розблискуватись якісь світла, з разу де-де, рідко, мов не-сміло, далі щораз густіше, сильніше, — поки, врешті, ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрилася ними, не розжеврилася кри-визям блиском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той облик над долиною, то живіше палахкотячи, то мов розпливаючись у темніючому просторі. Це палали нічні вогнища в таборі монголів.

Але ген-ген у віддалі, де жінчилося те меркотяче море, палали інші світла, страшні, широкі, бухаючи вогняною загравою: це горіли довколишні села і слободи, окружаючи широкою вогненною па-смугою монгольський табір. Там бушували загони монголів, рабу-ючи людей, забираючи в неволю та нищачи до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузьким плаєм поверх синевідських гір двох людей на невеличких та кріпких гірських кониках. Один із Ізців, мужчина вже в літах, був у лицарському строю, у зброї з мечем і топором, з шоломом на голові і зі списом, прип'ятим до кінського сідла. З-під шолома сипало довге й густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумерки, що хмарою лежали на горах і ве-

лячезними клубами котилися з ярів і дебрів чимраз вище на верхи, не могли на його лиці закрити виразу глибокого невдоволення, гніву й якоїсь сліпої завзятости, що щохвили розливався по ньому то їдким, прикрим сміхом, то понурою хмарою, — немов щось шарпало його сугави несподіваними, судорожними рухами й давалося у знаки його гарному коневі.

Другий їздець, то була молода, гарна дівчина, одіта в полотняну, шовковими пилкзми перетикану одіжу, з невеличким бобровим колпаком на голові, що не міг умістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі в неї перевішений був лук із турового рога й сайдак зі стрілами. Її чорні, палкі счі ластівкзми літали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верхівни й темно-зеленими, ситими барвади лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвилю зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоб перед цілковитим смерком доїхати до цілі. — Що за чудово гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озирюючись позад себе і тонути поглядом у незглибимо темних зворотах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав їздець.

— Ні, таточку, цього не кажи! — сказала вона сміло, але зараз же якомь змішалась і, значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

— О, я знаю, що він тобі сподобався! — скрикнув з докором їздець, — а радше, що сподобався тобі один із того народу, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що діяти — така вже дівоча вдача! А тільки я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блискові! Не вір гадюці, хоч коралевими барвади міниться!

— Але ж, таточку, що за думки шибують по твоїй голові! І якими приєрими словами ти докоряєш мені! Я призналася тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Але ж, дурна дівчино, ти не будеш його, про це ніщо й думати! Хіба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, зівчар?

— Ні, таточку, не гозори цього! Він такий лицар, як і інші лицарі — ні, він кращий, смілиший і чесніший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти — я присягла!

— Що значить присяга дурної, осліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осліплена! Це в пориві дикої пристрасти, не без вагування і думання я зробила це. Навіть не без вищої волі, таточку!

Останні слова сказала вона якимось проглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернувся до неї.

— Ну, а це що знов? Яка вища воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дівчина, обертаючись до нього та звільняючи в їзді. — Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показала мені у сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясных очах. Вока приступила до мене, з розпростертими руками й обняла мене, сильно притискаючи до грудей. Мамо! — сказала я й більше не могла нічого сказати з радости та роскоші, що наповняла цілу мою істоту. — «Мирославо, дитя мое єдине», — говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й досі тремтить мені в серці, — «слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твоє пробудиться й заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!» — Так, мамо! — сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радости. — «Благословлю ж твоє серце!» — І сказавши це, вона розвіялася запахущим леготом, а я прокинулася. І серце мое, справді, заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мені благословенство мамин!

— Але ж, дурна дівчино, це був сон! Про що ти вдень думала, те вночі і приснилось тобі! Автім, — додав боярин по недовгій хвилі. — автім, ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хіба він умер?

— Хоч би і сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А це чому?

— Тому, — сказав боярин зі силуваним спокоем, — що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укуханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівняти його з землею! Але постійте ви, хамове плем'я, пізнаєте ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк, це не тухольський вовк, — він і тухольським медведям зуміє показати зуби!

Боляче тьохнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за що ж нас вигнали? Певно, за того лісничого, що ти казав так немилосердно бити, хоч я зі слізми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямии! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вколото його те оскарження з уст доньки. — О, я знаю, що коли б ти була на тій раді, то й ти була би стала за ними проти свого батька! Що ж діяти, — батько старий, понурий, не вміє блисвати очима, ані зітхати, а тобі хочеться не такого товариша! І що з того, що батько оце перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, миліший, молодший товариш, може, десь тепер зі своїми тухольцями руйнує нашу хату, останнє й одинокє наше пристановище на світі!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, — гарячі сльози бризнули з її очей.

— Ні, це ти, не любиш мене, — сказала вона, заливаючись слізми, — і я не знаю, що відвернуло твоє серце від мене? Я ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і набазував мене жити по правді і говорити правду! Не вже ж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав, похиливши голову. Вони зближалися вже до верха гори і їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що зовсім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і, зчаста форкаючи, тупали з вільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мирослава, отираючи рукавом сльози і підводячи до гори голову.

— У світаза очі, — відказав батько.

— Ти ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

Куди сама хочеш. Мені все одно. Може їхати до Галича, до князя, якому я наприкрився та він рад був мене позбутися? О, хитра це штука, той князь! Використати силу чоловіка, вислати його, мов зрілу вишню, а кістку кинути геть — на те він якраз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! — «Іди», — сказав мені, — «нехай лише тут не бачу тебе! Иди угрижайся з тими смердами за нужденну межу, лише сюди не вертайся!» Ну, що, може їхати нам до нього, жалуватися на тухольців, просити проти них княжої помочі?...

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужче погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не багато зважаючи на останні слова доньки. — Ну, а, може, вертатись нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того черта Беркута, і просити в них ласки, піддатися їх карі, зректися свого боярства і багатих їх, щоб нас прийняли до своєї громади, як рівні, рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноєм?

— А як гадаєш, таточку, чи вони прийняли б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин. — Це ще як би ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати цього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то, може, по своєму праву. А може... може, й ти, таточку, де чим... своїм гострим поступуванням причинився до того? А коли б лагідно, по людськи з ними... Ах, Боже, це що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування.

Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинулася широка Стрийська долина, залита морем пожеж

і огнищ. Небо жевріло кривавим відблиском. Немов із пекла неслися з долини дивні гомоси, іржання коней, брязків зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок, і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що, перепалені, валялися додолу, а погім величезні водонади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо. У кривавому розблиску вогнів виднілися тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотиригранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди, мов мурашки, снували поміж шатрами і громадилися коло вогнищ.

Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не можучи відірвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тому лячному, кривавому морі, левлячи носом запах, гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики перемоги. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти цілим тілом, стригти вухами й форкати ніздрями, немов лякалися йти даліше.

— Тату, про Бога святого, це що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тугар Бовк.

— Ах, це мусять бути монголи, про прихід яких говорив народ із такою тривогою?

— Так, це вони!

— Нищителі руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смерлів і їх громадівства.

— Тату, це наша загибель! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бійся, не вродилась ще та буря, що здужала б до корення знищити те підле насіння!

— Але ж, таточку, Монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти не раз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І це добре! Нехай їх душать, тих хитрих кругів! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу тобі: це наші союзники!

— Але ж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунками, обагреними кров'ю нашого народа?

— Що мене це обходить, хто вони й які вони? Крім них, ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки допомогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима гляділа на свого батька. Кривавий відблиск вогнів, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кривавим вінцем. Вони обоє позлизали з коней і, стоячи на гострому гребені гори, гляділи одне на одне.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко! — сказав із якимось диким насміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: я не можу далше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчизни, а вернуся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи, це отверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Іздивитий голос боярина стався при кінці якимось м'яким, тремтучим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і винулась батькові на шию, гірко ридючи.

— Ох, таточку, — хлипала вона, — як ти рвеш моє серце! Чим я так тяжко провинилася перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невісткою до останнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного ім'я на вічну ганьбу!

Ридючи, вона впала батькові до ніг і обіймала руками його коліна, обливала слізми його руки. Не витримав Тугар Вовк — калнувся слізми із його старих очей. Він підняв Мирославу й міцно притиснув її до грудей.

— Доню моя, — сказав він лагідно, — не жалуйся на мене! Горе наповнило гіркістю моє серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — шире золото, то ти не покинеш мене у днях тривоги і боротьби. Адже ж ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихилитися, ні від кого ждати помочі, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила зі слізми Мирослава. Гнів проти тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Нехай і так, що

ми щасливі — та чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, краще згинуть нам із голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, гаряча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я зазнав їх і хочу оберігти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до ціли! Що буде, те буде, долі своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав униз горою. Ридючи, подалась за ним і вона. У своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справді не було іншого виходу, як підзати глибше, аж до дна.

Що далше з'їздили в долину, то гущіша пітьма обхопувала їх, то менше могли щобудь бачити крім блимання огнищ і жевріння віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставав чим раз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очі, захоплював віддих у грудях.

Боярин простував до першого вогнища, що палає серед поля. Це була монгольська сторожа.

Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волоссям до гори, в таких пелехатих, гострокінчастих ковпаках, з луками на плечах, і з топорами в руках.

Аж недалеко варті Мирослава дігнала батька й сіпнула його за рукав.

— Таточку, Богом святим молю тебе, вертаймося відси.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підемо, але не з униженою просьбою. Підемо в гості — і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з дивим криком похапали за луки та оточили їх.

— Хто їде? — закричали різними голосами, то по-нашому, то по-свому.

— Поклонник великого джінгісхана! — сказав по монгольськи Тугар Вовк.

Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спитав один, очевидно, начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів гостро, монгольською мовою, боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгіскана: Пета-бегадир і Бурунда-бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що «Калка річка по болоті тече і в Дін упадає». А ми на твій поворот пождемо коло вогнища.

З рабським ушанованням розступилися монголи перед незнайомим приїздом, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилині начальник варті здав своє місце на другого, і сам, допавши коня, погнав до табору, якої може чверть миль віддаленого від вартового вогнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коней, які дехто з вартевих зараз узяли, обчистили, напоїли і припiali на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїзжі гості приступили до вогнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову й побачивши, з якою пошаною монголи сновняли його волю, вона догадалася, що батько її не від нині знається з тими страшними нищителями рідної землі, і що правдива мусять бути та вістка, яка глухо шепталася при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь монголам, вивізвши їм наперед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда — говорили вістки — доказу на те певного нема, а то б бояринові прийшлося понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішанню взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидко увільнення без окупу, хоч боярин божився, що монголи випустили його, шануючи його хоробрість. Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжому дворі всі почали якось сторонити від Тугара, і сам князь не довіряв йому так, як довіряв йому давніше. Боярин, у кінці, почув ту зміну й попросив у князя даровизни землі в Тухольщині. Не допитуючись, длячого хоче закопатися в такій дієвстій пустині, та й ще

з молодого дочкою, — князь Данило дав йому даровизну, очевидно, рад був його позбутися. І при від'їзді з Галича якось холодно прощалися всі з боярином, довголітнім товаришем оружжя. Все те згадала тепер в одній хвилині Мирослава, і все те, що тоді дивувало і гнівало її, стало тепер ясне і зрозуміле перед її очима. Так, значиться, вісти й шепоти говорили правду! Так, значиться, батько її віддавна, від десятих літ був у перозумінню з монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову додолу. Серце її боліло дуже: вона чула, як у ньому одна за одною рвалися найсильніші й найсвятіші п'ятки — нитки дитячої любови й поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тут же коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселий: його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі гляділи, не змигаючи, в полум'я вогнища, слідили уважно за тим, як догоряли червоні мов розжарене залізо поліна, як тріскали в огні злизувані полум'я. Чи це було спокійне думання чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи, може, яке тривожне пророчття будущини холодною рукою вхопило його за серце й печать мовчання поклато на його устах? Тільки ж і він, старий, розважний чоловік, уникнув погляду Мирослави, лише глядів і глядів у вогнище, на миготячі іскри та попеліючі поліна.

— Дону! — сказав він, вкінці, зтиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, насилу здержуючи сльози в очах.

Голос її, хоч тихий, дунув на боярина ледовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді й мовчав і ядивлювався в вогнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій привіт новому другові і просять його до свого шатра на военну раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярин і піднявся з місця. Мирослава встала також, але поги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертатися. В одній хвилині монголи привели їх воней, висадили Мирославу й, оточивши їх обоє, повели до табору.

Монгольський табор був розложений у величезнім чотирикутнику й обкопаний глибоким ровом. В кожному боці чотирикутника було по дванадцять входів, окружених оружною вартою. Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то всетаки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським лицарством, яке не дорівнювало монголам ані в військовій карності, ані в умілості тактики та кермування великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликалися з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і стыдом, що випалював гарячі рум'яні на її дівочім лиці, то все ж вона була надто смілої вдачі, надто свобідно й по лицарськи вихована, щоб не зацікавитися розкладом табору і всім новим та невиданим оточенням. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартових. Низькі, підсаджуваті їх постави, повбирані в овечі кожухи, через які перевішений був у кожного лук і сагайдак зі стрілами, виглядали мов медведі або які інші дикі звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями й підочними кістями, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледве блищали з вузьких, скісно прорізаних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що в відблиску вогнищ переливалася в якийсь зеленкуватий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими додолу головами і з горляною, співучою мовою, вони подобали на вояків, що шукають, кого б пожерти. Шатра їх, як Мирослава зблизька приглянулася, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жертках, зв'язаних угорі до купи, і накриті були вверху для безпеки від дощу великими шапками з лиської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю й розпуки на блідих, посинілих, світлом огнищ дивовижно освічених лицах. Холодний піт виступив на чолі Мирослави на цей вид; її, геройську, смілу дівчану, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бегадиря. Та ні, вона волила б тепер тліти в пожежі і стриміти як кривава трофея перед

шатром переможця, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожна недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала й любила — аніж іти адовж оцього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду далі! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тимчасом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батиевого. Шатро не відзначувалося від інших шатрів зверху нічим, окрім прип'ятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: за те в середині було далеко пишніше, поазіатськи владжене. Тільки ж ані боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили. бо начальників монгольських застали перед шатром, коло вогнища, на якому невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги й похапали до рук свою зброю, хоч зрештою, не поступилися з місця, щоб стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув донці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом і з плечей лук, приступив до них із поклоном і став мовчки, з похиленими до землі очима, на три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісти? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя, крім великого джінгісхана, пана всього світа! — сказав боярин.

Це була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринові руку.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лише я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав здумуваний Пета. — Хіба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінщинам входить у збір вояків?

— Знаю. Але що ж я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене й великого джінгісхана вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене зі свого міста, а ті провляті смерди, мої невільники, збунтувалися проти мене.

— Але все ж таєм тут вона не може лишитися,

— Я прошу внауків великого джінгісхана, дозволити їй лишитися північною ніч і завітрий день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для другів наших ми гостинні, — сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав лаяною руською¹⁾ мовою:

— Зблизись, дівчина!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависти й погорди очима гляділа вона на того нищителя Руси, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись Мирославо! — сказав й батько. — Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобі! — сказав грізно боярин.

— Мирослава неохоче зблизилася.

Пета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарні дівчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дівчина, на свій тат. Будь вірні велики джінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дівчина, оце коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськи воєк — усі пропустять, нічого злого не зробити. А тепер до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстень, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений бериль із вирізаними на ньому фігурами. Мирослава вагувалася, чи прийняти дар від ворога, може, навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, цей знак від великого внука джінгісхана, — сказав боярин. — Це знак його великої ласки для тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольському таборі. Нам бо прийдеться розстатися, доню. Їх воєнний звичай забороняє жінщинам бути в таборі. Але з тим перстеном ти можеш безсечно приходити й виходити, коли тобі запотребиться.

Мирослава ще вагувалася. Але втім вона якась дума шибнула їй

¹⁾ українською.

у голову — вона взяла перстень і, відвертаючись, уриваним голосом сказала:

— Дякую!

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, яке наборзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишився сам із монгольськими бегадирами, щоб радити военну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник цього відділу, чоловічок літ коло сорока, тип монгола: невеличкий, з хитро мигливими, малими, мов мишачими, очима.

— Сідай, гостю, — сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай це буде найвища похвала твоєї вірності для великого джінгісхана. Але всетаки ти трохи за пізно прийшов. Військо наше жде вже третій день, а великий джінгісхан, вивряджаючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох день без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан-бегадир, що пішов через край Волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столицю місто, а яку ж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадире, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізнався про ваш похід, і, дізнавшись, прибув зараз. Про задержку не журися. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки застукайте.

— Які шляхи, і в чийх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном-рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже нераз руськими й угорськими военними силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемишля два дні ходу, а з Перемишля до гір ще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нім перобили засіки. Але бояри не радо служать князеві Данилові Романовичу, не

радо стережуть засіків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана.

— Але чому ж досі ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годі їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть і який мусять поставляти оружних людей до оборони засіків, не радо зносить їх владу над собою. Дух бунту і непокори живе в народі. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князів, ні власти, де кожна громада жила для себе, а проти спільного ворога всі дружилися по добрій волі і вибирали та скидали свою старшину. В цих горах живе один дід, що його прозвали бесідником, і той роздуває полум'я непокори в ім'я тих старих порядків. Народ глядить на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана отверто, то побив їх камінням. Коли ж за приближенням вашої сили, бояри піддадуться вам і віддадуть вам засіки, народ пирсне, як полова, від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. Насміх і погорда заблиско-тіли на його тонких губах.

— Дивні ж порядки! — сказав він. — Князь бунтує проти своїх слуг, слуги проти князя, князь і слуги проти народа, а народ проти всякої власти! Дивні порядки! У нас, коли дрібні ватажки хотіли бунтувати проти великого джінгісхана, то той згромадив їх до свого аула і оточивши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесят великих кітлів на грані і палити їх водою, а коли вода закипіла, то не розбираючи нічної вни, велів у кожний котел вкинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів повиїмати голі кістяки з кітлів, посадити їх на коний і повідвозити до підвладних їм племен, щоб ті на примірі своїх ватажків училися послуху й покорі великому джінгісханові. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслав нас до цього краю, бо коли б не ми, то ви певно, мов ті голодні вовки, пожерли б одні других.

Кров постигла бояринові в тілі при тім оповіданню монгола, але він ні словечка не відказав на це.

— Ну, а який же ваш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вуж-

чий і не так рівний, але за те близький і рівно безпечний. На тому шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопці пильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмося! — сказав з погордою Пета.

— І ніщо їх бояться, — підхопив боярин. — Вони ж без оружжя і без умілости військової. Тим шляхом я можу вам бути провідником.

— Але, може, на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу. В Тухлі перевочувати, а разом зо світом у дорогу і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, кілька часу треба на понищення засіків, три дні ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

Позволь мені слово сказати, великий бегадире, — сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту і геркулесової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно свідчало про його походження з туркоманського племені. Це був страшний, безтяжко-смілий і кровожадний воївник, Бурунда бегадир, супірник у слазі з Кайданом. Монгольські загопи, які він провадив, лишали по собі найстрашнішу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечера було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого іншого рояка. Але Пета не завидів йому тої смілости, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою в штуці ведення великих мас і керування великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечніші місця, держав його в запасі на найтяжшу, рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран, — а тоді пускав його з відділом «вривавих туркоманів» довершувати перемоги.

— Говори, брате! — сказав Пета.

— Позволь мені з десяти-тисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський

біж, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху і порівняю тобі дорогу.

Петя з подивом глянув на Бурунду, немов це перший раз вирвалося тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, плян Бурунда був хоч і смілий, та за те дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання цього пляну.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по твоєму! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

— Дозвольте ще й мені слово сказати, великі бегадирі, — сказав Тутар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати часть своєї сили тухольським шляхом, — а всеї задля тісноти шляху й я не радив би слати — то дозвольте мені піти наперед з невеличким відділом і зайняти вхід того шляху, заки ще тухольські смерди дізнаються про ваш прихід і завалять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета. — Коли хочеш вирушити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій раді і нехай боги щастять нашій збруї! — сказав Пета встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тутар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього відділ смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпитися і попрощатися з донькою.

В темному шатрі на ліжку, покритому м'якими, зрабованими перинами, сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних несподіваних вражіннях цього вечера вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положення, в яке втягнув її батько. Положення те було справді страшне, бачилось навіть — безвихідне. Батько — її зрадник, монгольський слуга; вона в монгольським таборі, на-пів гість, на-пів бранка, і, на всякий спосіб, кругла сирота. Бо навіть остання її підпора — непохитна віра у свій пророчий сон, у благословенство матері і в своє любовне щастя з Максимом, — та і ця віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кривавити її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій — добровільний, чи не добровільний — побут у монголь-

ському таборі? Мов гадюки вертіли її серце ті питання, і вона дала сльозам волю і плакала, мов з життям своїм прещалася.

Батько тихими, тривожними кроками притисну до неї, поклав руку на її плече, — вона не підводила голови, не рухалась, не переставала плакати.

— Доню, Мирославо, — сказав він, — не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов нечула нічого, сиділа непорушно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра внолудне він упаде трупом від мого меча.

— Хто? — скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякався того голосу і відступився від дочки, що зірвалася на рівні ноги.

— Хто впаде трупом? — повторила вона. — Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні! — відлекувався боярин, — хто це сказав тобі?

— Сам ти сказав! — наставляла на нього Мирослава. — Тату, скажи мені правду, що задумуєш? Не бійся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що вища від нього родом, — о ні! Я нижча від нього, я чую себе безмірно нижчою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може, й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти збив моє щастя. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напроти нього?

— Але ж нічого, зовсім нічого! Він тепер може вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви урадили з монголами?

— Говорили про те, куди йти на Утри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоб помститися на тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мститися на них! За дрібні вони для

моєї мести. Я хочу перепровадити монголів на Угри, бо, що скорше підуть із нашого краю, то менше тут руїни нзроблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. — Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з монголами напасті на нього, вбити його...

Боярин видивився, на неї зачудуваними очима, він почав боятись, чи не відьма вона, що так страшно бистро згадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судилася, така й буде.

Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану об'єктом його й буду боронитися разом із ним, до останнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гніву! Це хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава. — І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, як зробив досі? Коли уб'єш мене, то не буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пустити мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того, хто дорожчий мені над життя моє! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом клянусь тобі, що не підйму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що це значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розуміється, ти боярин, де ж би ти підіймав руку на смерця. Але своїм диким товаришам велити усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твоє над ним милосердя, то ще раз кле-

нусь тобі, що ані я, ані ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він не знати як нападав на нас! Досить тобі цього!

Мирослава стояла, шарпала страшною сердечною тривогою, і не могла нічого більше сказати. Хіба ж вона знала, чи досить цього, чи ні? О, як радо була б вона пташкою злетіла до нього, щирим щебетанням перестерегла його! А годі було. Батько її взяв свою зброю і, виходячи з шатра, сказав:

— Доню, ще раз тобі й закликаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай! Вона, бідна, й не знала, як глибоко її батько був уже застрят від загибелі, від віковичної ганьби — від зради свого краю.

Він вийшов, і заслона з войлока, що служила замість дверей, неспокійно захиталася за ним. З заломаними руками, образ найтяжшого горя і найстрашнішої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перекилена наперед, з отвореними устами, ухом-ловлячи останній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддалявся на полудне відділ жонголів, ведений її батьком із загибель Тухольщини.

У.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сновнення громадської волі. Від чалку виріє він у глибокім почуванні своєї єдності з громадою і св'ятости громадської волі, то ж і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади — прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили тухольці в боярині, — і тепер він не смів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і краялось на саму думку, що буде, може, мусів боротися з боярськими лучниками, або і з самим боярином, проливати кров людську в очах теї, за яку він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішився зробити своє діло, як можна, найспокійніше і не доводити його аж до проливання крові, але хто ж міг йому заручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати заціпки? Це легше могло бути, як що.

— Але ні, — думав собі Максим, — коли схоче моєї крові,

я не буду боронитися. я надставлю йому свої груди добровільно, нехай б'є! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай, батьку мій, соколе сизий! Прощайте браття і товариші мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, по сумуєте і скажете: «Згинув для добра громади!» Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем на споєнях вигладжених ялиць, будованих у вугла так, як тепер іще будують наші сільські хатк. Покритий був грубими драпцями, обмазаними зверху грубою верствою червоної, в воді нерозмочної глини. Вікна, як і в усіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапичані були на ряжм волові міхурі, що пропускали слабе, жовтаве світло до середини. Вхідові дасрі зпереду і ззаду вели до просторих сіней, стіни яких обвішані були всіляким оружжям, оленевими та зубровими рогами, шкурами з диків, вовків і медведів. З сіней на оба боки вели двері до кімнат, в просторих, високих, із глиняними печами без камінів і з дерев'яними, гарно вирізуваними полицями на всяку посуду. Одна світлиця боярина, а друга, по другому боці сіней, — його доньки. Ззаду були дві широкі комори: в одній кухня, у другій служебна. У світлиці боярина стіни були обвішані шкурами медведів, тільки над постілью висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якімсь поході. Там же висіли його луки, мечі й інша підручна зброя. Світлиця ж Мирослави була, крім м'яких шкір по стінах і помості, пристроєна у цвѣти, а на стіні, напроти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве дзеркало й, обік нього дерев'яний, сріблом кований, чотирострунний теорбан, любий повірник Мирославових мрій і дівочих дум. Віддалік від дому, на невеличкій долині, стояли стайні, стодали й інші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто і глухо було сьогодні в просторому боярському домі. Боярина й Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього корчинського осадника: тільки лучники й топірники лишались, та й якісь невеселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співвають. Мабуть; важніше якесь жде їх діло, бо беруть луки

і стріли, топори і списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готуються. Що це таке?

Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубкою, і в повній зброї всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, напнявши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і, побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готуватися, чи нема між ними боярина. Але, на щастя, боярина не було. Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміліше почав поводити свою ватагу. Це не багато часу забрало, і мовчки, з понатягненими луками, з блискучими топорами і списами тухольці зближалися в ряді до боярських дружинників. Не дальше як на п'ятдесят кроків одні від других зупинилися.

— Боярине Тугаре Вовче! — кликнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імени тухольської громади! Послала нас громада, щоб прогнати вас волею, чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитеся по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав, підносячи голос Максим.

Дружинники мовчали, але стояли нерушно у своїй ворожій поставі. Дивно було Максимові, що це має значити, але, не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвітили, мов змії і, перелетівши понад головами дружинників, повбивалися у стіну. В тій хвилині дружинники, мов на даний знак, кинули зброю на землю і з простягненими руками отуляли напроти тухольських молодців.

— Товариші, браття! — сказали вони. — Не прогнівайтеся на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринові, що стрінемо вас ворожо, але ми не давали йому слова проливати вашу кров і проливати її за неправду. Ми були на суді громадському і знаємо, що боярин скривдив громаду, і що громадський суд справедливий. Робіть, що вам повелено, і, коли буде ласка батьків ваших, ми будемо

просити їх, щоб прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринові!

Радість тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружжя на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилиною думали вступити в смертельний бій.

Максим найдужче рад був тому, що його побоювання не оправдалося, що йому не довелося перед очима Мирослави поборювати її батька і прогонювати на незнані шляхи що з якою рад бж був ніколи не розставатися. Радість сумирного закінчення цієї немилої справи на хвилину заглушила в нім усіякі інші непевности. В товаристві веселих боярських дружинників увійшли тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглядаючи, хоч нічого не тикаючи.

Зі сердечним трепетом наближався Максим до світлиці Мирослави, надіючись тут стрінути її в слюзох або у гніві, бажаючи щирим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було у світлиці, і це затурбувало Максима. — «Де вона?» — подумав він і зараз надумав спитати про це дружинників, що тимчасом вешталися, приготівляючи на radoшах для своїх тухольських гостей братерську гостиню. Але відповідь дружинників на його питання зовсім не вдоволила й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав із донькою, але куди, за чим, коли вернеться, — не знати. Велів їм виступити ворожо проти тухольців, але, чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то, може, повзявши¹⁾ яку іншу думку, урвав бесіду й відїхав. От і все, що дізнався Максим від певних союзників. Очевидна річ, що такі вісти мусіли відразу закаламутити його чисту радість, ба, навіть кинути тільк якогось підозріння на дружинників. Що це таке? Чи не вриється в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але, не хотючи всім у голос виявляти свого підозріння, Максим шелпнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб малися на бачности, а сам почав пильно й уважно переглядати ввесь дім від гори аж додолу, не минаючи ні одної скринки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

¹⁾ надумавши (поль).

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але що ж, ми мусимо її розібрати. Знана річ, ми не будемо її ні валити, ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому схоронене в цілості.

Тимчасом дружинники повиносили до сіней великі дубові столи зі світиць, прикрили їх білою скатертю й заставили всілякою стравою й медом. Серед радісних окликів і співів почалася гостина. Тільки ж що довше сиділи молодці за столами, що більш їли й пили, то більше шезала якось їх радість і веселість. І хоч мед пінився в точених дерев'яних кубках, хоч м'ясо, печене на рождках, димлось на дерев'яних тарілках, хоч щирі, товариські слова гомоніли від одного кінця до другого, то все-таки таємно тремтіли чогось уої серця, немов дожидали якоїсь страшної вїстки. Дивна, недослідна, а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?...

Ось устав один із боярських дружинників і, підіймаючи вгору кубок, повен пінистого меду, почав говорити:

— Браття! Радісний цей день для нас, і щоб ніяка лиха пригода...

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі бенікарті напруго посхоллювались і, вискакуючи, хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що це? Що це? — крикнули всі нзраз і поперли до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак — глухий стук кінських копит, — з якого безмірного переполоху паробив він у боярському домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: цей біг туди, той сюди, цей шукав того той цього, а всі мішались й товпилися без ладу, толчучи по кубках і стравах, по білій скатертї й по дубовому переверненому столі. Максим перший вирвався надвір із тої замішанини і, раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, браття, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був мов наглий удар грому. Всі стали мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне остовпіння. Але й це тривало тільки хвилину. Стукіт кінських копит розлягався все ближче і ближче, і неминуча небезпека разом збудила всіх із мертвоти.

Адже ж усі були смілі, сильні, молоді! Адже ж кожен із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, у кривавій боротьбі з ворогом, і бажав, і молився, щоб сон стався явою, щоб довелося йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла — і вони ж мали б її пережити? Тільки на хвилю оглушила їх страшна звістка, страшна назва «монголи», — в найближчій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно, вже кожен держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч із іншими, готовий до кривавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держатися цих стін. Поки ворог не випре нас від цього дому й не оточить на вільному полі, поти не маємо чого боятися. Дім цей буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два й по три, як до важности й доступности місця. Деякі мали бути в нутрі дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріли і рогагини, головна ж сила мала стояти при входових дверях, щоб у разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тимчасом монголи на річ¹⁾ над Опором зупинилися, позмазали з коней і, розділившись на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно, провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбувся швидко, без вагання, без довшої зупинки. Маневр той показував ясно, що монголи хотіли зі всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто це йде так завзято на чолі середнього, головного відділу монголів? Глядять товариші, і очам своїм віри не ймуть. Це не хто другий, як сам власник цього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярля, наш боярив! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим, не довіряючи їх щирости, поставив у ряди всуміш із тухольцями.

— Так, ваш боярин — монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Невже ж ви й тепер іще схочете додержувати йому вірности?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрад-

¹⁾ дрібненькі камінчики над річкою.

никові! Розіб'ємо вражу ватагу, або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявою, сказав Максим:

— Простіть, браття! Одку хвилину я несправедливо судив вас, думаючи, що ви у змові зі своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімося разом, близько стін так, щоб не могли нас оточити, і стараймося завдати їм якнайбільше страт. Монголи, як я чув, не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей нам удасться відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старався в інших вмовити надію, яка в його самого почала шезати від першої хвилі, коли тільки побачив монголів, і то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернулася перед очима обляжених. Але всетаки його слова мали велику вагу в його товаришів, що нерас уже мали нагоду переконатися про його притомність духа й оглядність у часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи на його словах і наказах, кожний дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайньої можності, знаючи добре, що й сусіднє місце буде таксамо пильноване.

Та ось монголи широким колесом у три ряди обступили вже боярський дім і кам'яні стріли на своїх луках держали вже вимірені на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачиться, хоче попередку пробувати ще памови, бо ось він виступив зпоміж рядів наперед проти головного відділу обляжених і каже:

— Раба невірні! Погані смерди! Невже ж зухвальство ваше таке безмежне, як і ваша дурнота, що ви хотіли б підіймати сружжя на військо великого джінгісхана, нині безперечного пана всієї Русі? Піддайтеся йому без бою, то він помилує вас. Але ті, що захотять опиратися його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут:

— Боярине! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вольної громади, рабами! Ти поглинь на себе! Може, до тебе така назва скорше пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана й, певно, полизав молоко, розлите по хребті коня якогось його бегадра. Коли воно тобі сма-

кувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінгісхана ми не лякаємось. Вона може нас зробити трунами, але не зробить нас рабами. А тебе, боярине, вся сила великого джінгісхана не зробить уже ані вольним, ані чесним чоловіком!

Гостра й різька була бесіда Максима. Іншим часом він уважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — ні, зрадника, чоловіка, що потоптає сам свою честь, якому проте ніяка честь не належиться.

Голосно радувались товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінився зо злости.

— Хлопче погарий! — кричав він. Жди лише, я тобі покажу, що завчасно ти похвалявся своєю вільністю! Нині ще кайдани забрязчать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш ваятися в щоросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згину! — відповів Максим.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин. — Гей, діти, — озвався він до монголів їхньою мовою, — далі на них! Тільки цього обминайте, цього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвався. Стишилося довкола боярського дому, але це була страшна тиша. Мов гадюки свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трапляти оборонців, або, трапивши, небезпечно ранили їх. Дятого Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб узагалі щадили стріл і зброї, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога й одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу припустити напасників до стін дому, він зі своїми вибраними товаришами уставився на подвір'ю, на яких двадцять кроків перед входом, за міцним дощаним остінком — куснем недобудованого паркана. Паркан був якраз у хлопів¹⁾ за високий, і стріли монгольські не досягали молодців. За те їх цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно разили мон-

¹⁾ на зріст дорослої людини.

голів і стримували їх від наближення. Страшно розлютився Тугар Вовк, побачивши це.

— Приступом до них! — крикнув він, і збіта громада монголів під його проводом кинулася бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось-ось уже монголи добігають, ось-ось своїм напором звалять остінок, — коли втім понад остінком вирвався, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх ramen — і свиснула громада сталених стріл, і ревноли з болю поражені монголи страшними голосами. Половина їх упала мов підкошена, а друга половина перла назад, не даючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра, молодці! Гурра, Максим! Гурра, Тухольщина! — закричали оборонці, і дух вступив у них. Але боярин, не тямлючись зо злости, збрав уже другу громаду до нападу. Він повчав монголів, як треба нападати й не розсипатися за першим ударом противника, але бігти по трупах далі. Тимчасом і Максим повчав своїх молодців, що діяти, і з піднесенням оружжям ждали вони нападу монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин і поперед усього цілими хмарами пустили монголи град стріл на противників, а потім знову пустилася громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрінули їх молодці цільними стрілами, і знов частина напасників зі страшним криком упала на землю. Але решта вже не метнулася назад, лише з оглушуючим криком легла далі й досягла остінка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельнік ворогів, що, хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних. Хвилину мовчали одні й другі, тільки швидкий, гарячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, заgrimали монгольські топори об остінок, але в тій самій хвилині тухольські молодці сильними підоймами підважили вгору остінок, поперли його плечима і звалили на монголів. А разом із тою хвилею, коли впав остінок, звалюючи своїм тягаром передні ряди монголів, скочили наперед молодці озброєні в топори на довгих топоринцях, лунаючи ними черепи монгольські. Забризкала кров, залунали крики і стогони ворогів, — і знов розскочилася юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов

радісний крик оборонців позитав перемогу товаришів, і знов відповіли на той крик монголи градом стріл, а боярин лютими прокляттями. Але молодцям прийшлося тепер покидати своє висунене становище — і з жалем прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади монголів. Без ніякої страти, без ран, у повній зброї і найкращім порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на південнім боці двора молодці так щасливо відбивали напади монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба на північнім подвір'ю. І тут монгольські стріли просвітіли без шкоди для обляжених. Тільки ж тут монголи відразу пішли на приступ, і обляженим прийшлося дуже гаряче. Вони кинулись купою проти монголів, але стрінуті були стрілами, і мусіли вертатися, стративши трьох ранених, яких монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища і оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили монголи хату і внастанно сназили на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що князники намагають до того, щоб уперти їх до середини хати, відки вони не так густо могли б стріляти, а потім легка мусіла б бути над ними перемога. Значить, головна річ для оборонців була — вдержатися перед стінами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоча трохи захиститися від них, Максим велів повідривати двері, познимати верхняки із столів і поуставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Ізза тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодці на монголів, келкуючи собі з їх стріл. А Максим хелів від становища до становища, обдумував нові способи оборони і захоочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держімся, товариші! — говорив він. — Швадко в Тухлі почують крики, або хтобудь побачить, що тут діється і нам прибуде поміч.

Пів години вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно «руських псів», що не то що не піддавалися їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронитися. Тугар Вовк скликав знатніших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайний рішучий удар.

— Приступом іти! — говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки не постріляємо, — говорив другий.

— Постійте, — сказав Тугар Вовк, — на все буде час. Тепер тільки в тім річ, щоб позганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тим часом малі відряди нехай рушать з обох боків до причілкових, нестерезених стін. Стіни, ті, правда, без вікон, але всетаки, коли наші люди стануть під ними, то будуть могли багато шкодити.

Батажки пристали на ту раду, бо вони, несвідомі в подібних маневрах, не зміла б і такої придумати. Зворушилася монгольська сила, забрящала зброя, заблискотіли до сонця мечі та топоря і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою. Але поки монголи радялись і язились до удавого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. У дошавій кривлі бояського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна, і от в тих то вікнах Максим поставив у кожному по двох слабших зі своїх людей, щоб пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старалися зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінням. Поки один стояв при вікні, другий завжди готов був доставити йому, чого треба, а один мав доносити від них вістки товаришам на долину.

Заграли труби і завняли деякими голосами монголи, кидуючись на противників. Та тільки ж вони не мали на думці дійти аж зустріту з ними, але, прибігши до пів віддалення, разом зупинилися і випустили стріли на обляжених. Коли ж і обляжені, що готовилися на останню, рішучу боротьбу, повитали їх градом стріл і спричинили їм багато ран і страт, то вся монгольська дівія разом подалася назад. Голосними насміхами позитали молодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джінгісхана, бачиться, заяче серце має: розженеться і відступить. Хіба ж не соромно тобі старому лицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі смілі, мов барани, а поодинці жахен і за пів мужа не стоїть?

Боярин нічого не відповідав на той насміх; він добре бачив, що Максим завчасно сміявся. І сам Максим швидко побачив це.

Радісний крик монголів залунав ось-ось за причілковими стінами

дому, направо і наліво відразу. Підчас уданого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: це були стіни без вікон і дверей, то ж товариші не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі молоді побачили надходячих із тих боків монголів, і кілька цільних стріл унало з дахових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що стоячи при самій стіні, вони дощаним оканом заслонені були від усякої небезпеки згори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі скрики і дізнавшись від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Про рятунок і мови нема. Тепер приходиться вже боротись не на життя, а на смерть.

Та й Тугар Вовк, побачивши владчу свого задуму, голосно порадувався йому.

— А що, хлопці! — крикнув він. — побачимо, чи на довго ще стане вашої гордості. Глядіть, мої воєки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на чистому полі вони проти нас, мов миша проти kota.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів до купи, бо ніщо вже тепер боронитися на поодиноких становинах, коли під причілковими стінами монголи вогонь кладуть.

— Браття, — говорив він, — мабуть, прийдеться нам погибати, бо на рятунок слаба надія, а монголи, це знайте наперец, не пощадять нікого, хто дістанеться в їх руки так, як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо як мужі, з оружжям у руках! Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронитися до останнього духу, заслонені хоч у часті стінами, чи волимо всі разом ударити на монголів, може б нам таки удалося проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на монголів! — закричали всі товариші. — Ми ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайте ж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топорі й ножі до рук — і за мною!

Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заки ще добігли до монголів, стрічені були градом стріл, — тільки ж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд

ніс перед собою замість щита верхняк із стола, вбитий на дві списи, і в той верхняк повбивалися монгольські стріли. Аж наближуючись до монголів, перший ряд кинув свій дерев'яний щит — і цілий відряд кинувся на ворога з безтямною завзятістю. Відразу змішалися монголи й почали подаватися в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і оточив молодців цілою громадою монголів, мов стрільці цілою ватагою псів оточують розжертого дика. Розпочалася страшна різанина. Цілими десятками валими хоробрі молодці монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові роти напроти них. Кров бризкала далеко зі скаженої сутолоки людей, трупів, ран та кривавого оружжя. Стогнання ранених, зойки конаючих, скажені крики вбивців, — усе те мішалось в якусь пекельну гармонію, що різала вухо й серце, лунаючи під отим усміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— Направо, товариші! Разом і дружно наприймо на них! — кричав Максим, відбиваючися від трьох монголів, що старалися вибити йому оружжя з руки. Зі страшною натугою наперли товариші на право, де лінія монголів була найслабша, і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі монголи подалися.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючися зі своїм кривавим топором на уступаючих монголів. Товариші поперли за ним, і відворот монголів перемінявся на пополох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, ваяючи одного за другим іззаду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий ліс. Коли б їм удалось добігти до нього, то були б спасені; ніяка монгольська сила не здужала б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, до ліса! — кричав Максим і без відлиху, мовчки, криваві і страшні, мов, справді, дикі звірі, гнали товариші наперед себе втікаючих монголів у напрямі до ліса. Тугар Вовк одним поглядом переглянув положення обох сторін — і зареготався!

— Щаслива дорога! — крикнув він у слід за молодцями. — На тій дорозі ми ще здоблемося!

І живо він відділив часть монголів і післав їх горою на тухоль-

ський шлях, щоб зайшли молодців ізпереду, від ліса. Він знав добре, що його монголи в пору поспіють. А сам із рештою монголів пустився наздогін за тухольцями.

Три тумани курями стояли на полі над Опором; три громадки людей гнали за собою тим полем. Перша бігла громадка переляканих, розбитих монголів; за ними здоганяючи їх наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою на втерейми, швидко десь заховався і шез, незавважений роз'яреними в своїй погоні молодцями.

Нараз утіваючі монголи спинилися, стали. Перед ними показалася несподівана завада: глибокий у скалі викутий вивіз — початок тухольського шляху. Вивіз був у тому місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі так, що злізти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядові втікачів, які могли надіятися, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливішому не раз у останній хвили додає відваги, зупинилися монголи і обернулися лицем до своїх противників. В тій хвили блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оружжя. Але цей наглий вибух відваги не був у силі спасти їх. Мов розгукана буря впали на них тухольські молодці, ломлячи й друхочучи всі завади — і похнувши їх до пропасти. З зойком повалились ті, що стояли ззаду, на дно вивозу, коли тимчасом передні конали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинилися над стрімкою стіною вивозу і затрептіли. Тут іззаду настигає Тугар Вовк з монголами, а зпереду оця страшна пропасть! Що діяти? Хвилини розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай обернеться лицем до монголів і стримує на хвилию їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вивіз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його наказ. Заступовили теплі ще монгольські трупи, падаючи додолу, — зайснила

для наших молодців надія рятунку. А в тім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Ні вже, — кричав він, — цим разом не уйдете моєї руки! — І своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнішим лучником. Зойкнув смертельно раниений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувся топором на Тугара, щоб помститись за смерть товариша, але в тій хвили його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткій опорі. Це ж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли зі самого заду. Але все таки монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливіші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стіну вивозу! Коли скотять гнатися за нами, то тут їм справимо криваву купіль.

— Перший ряд скачи за ними — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк, — і скочив перший ряд монголів, але не встав уже живий, ба, многі й до землі не долетіли живі, стрінуті в повітрі топорами молодців.

— Гурра! — закричали ті, радуючись. — Ану другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапився скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ нижче, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер не уйдуть нам пташки, — радувався він. — От уже мої ловці надходять! Ану, діти, далі на них!

Скажений крик монголів залунав у вивозі, тут же під погами Тугара Вовка. Це був відділ, висланий горою на вперейми; вниз вивозом він ударив тепер на тухольців.

— Вниз вивозом утікаймо! — скрикнули молодці, але один позирає переконав їх, що вся надія на рятунок пропала. При вході, внизу чорнілася вже друга купа монголів, що ішла напроти них, щоб їх совсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого монгола свій кривавий топір. — Товариші, сміло до останнього бою!

Та й сміло ж виступили вони! Добуваючи останніх сил ударили на монголів, і не вважаючи на некорисну, гористу місцевість, що сприяла монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але монголи силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В героїській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бився як лев, так не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тислися на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній клітці, приперто їх до стіни, і лише стільки вільного місця було перед ними, скільки могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали ослабати, а монголи пруть і пруть на них, мов хвилі повені. Вже деякі, стративши всяку надію й бачучи неможливість дальшої боротьби, наосліп кинулися в найгустіші ряди монголів і в одній хвилі погибали, розсікані топорами. Інші, шепчучи молитви, тулялися ще до стіни, мов вона могла дати їм якунебудь поміч; треті хоч і ніби боронилися, але безтямно, машинально махали топорами, і смертельні удари монголів заставляли їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших — п'ять їх було — оточивши Максима, держалася ще просто, мов шпиль скали серед розгуканої заливи. Три приступи монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупіялися, одіж їх, руки й лица окрізь зплели кров'ю, — але все ще різько й виразно відзивався голос Максима, що сагрівав товаришів до оборони. Тугар Вовк напів гнівно, напів із подивом глядів на молодця згоря.

— Йй-Богу, славний молодець! — сказав він сам до себе! — Не дивуюся, що він очарував мою доньку. І мене самого він міг би очарувати своєю лицарською вдачею!

А потім, обертаючися до своїх монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчиться та різанина. Лиш цього (показав Максима) не тикайте!

І разом, мов важка скала, свочили монголи згоря на неперемо-

жену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз залунали скажені крики, ще борикалися на-під-сили монголи з тухольцями, але не довго. На кожного з героїв навалилася ціла юрба монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він розсік голову тому монголові, що скочив був на нього, і саме замахнувся на другого, коли втім якась сильна рука залізним стиском ухнула його ззаду за горло й кинула ним до землі. Упав підступно повалений Максим, і над ним почервоніле від гніву й натуги нахилилося лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмю додержати слова? Ану, діти, закуйте його в залізні пута!

— Хоч і в путах, та я все буду вольний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі! — сказав Максим.

Боярин зареготався й відійшов від нього давати порядок монгольському війську, число якого сильно змаліло в тій кривазій різанині. З головною частиною осталих іще монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати: решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивоза, сам він із невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернутися до табору.

— Прокляті хлопці! — буркотів боярин, переглядаючи свої страхи, — скільки народу понівечили! Ну, але чорт бери монголів — їх не шкода! Коли тільки мені по тих трупах дійти до влади й сили, — обернувся б і я лицем проти них. Але цей поганець, цей Максим, — то мені борець! А хто знає, може, і він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусть служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який це той їх шлях, і чи нема де на нім яких мав'яців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкоськати його трохи, хто знає, на що те може він пригодиться.

А тимчасом монголи готовили вже коні до від'їзду. Максим, скотаний за руки й за ноги в тяжкі ланцюги, кривавий, престоволосий, із пошарпаною на шматки одіжжю, сидів на камені над річкою, німий, з затиспеними зубами і з розпукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі купами лежали незастглі ще, пошматовані і кро-

в'ю обризькані труни його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті труни! Вони лежали так тихо, так сумірно на своїй кривавій постелі, без гніву, без муки, без верогування. Вони сміялися тепер зі всяких пут, із цілої сили великого джінгісхана, а його жусень зали- за зробив бездушним знарядям у руках дикої самоволі, жертвою бра- вавої пімсти! Які щасливі були труни! Вони, хоть покалічені, не- сили на собі образ і подобу людську, — а його оці пута в одній хвилі зробили скотиною, невольником!

— Сонце праведне! — крикнув у своєму душевному терпінні Максим, — невже ж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Невже ж ти так часто своїм ясним усміхом витало дні моєї радо- сти на те лише, щоб сьогодні повітати моє бездонне горе? Сонце, невже ж ти перестало бути добрим бегом Тухольщини, а сталося опікуном тих лютих джунів?

А сонце сміялося! Ясним, гарячим промінням воно блискотіло в калужах крові, цілувало посинілі уста і глибокі рани трунів, крізь які витікав мозок, вистирчували тонкі ще людські тельбухи. І таким самим ясним, гарячим промінням воно обливало зеленій ліс і чудові пахучі квіти і високі полонини, що куналися в чистім ла- зуровім етері. Сонце сміялося і своїм безжесльким, безучасним усмі- хом ще дужче ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивний сон сився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немо- жинні їх дорічне свято «Сторожа», і вся громада зібрана довкола ка- мена при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі у празничних чистих строях. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя й почи- нає молитися до нього. Якись тземничі, тривожні, болючі чуття опан- овують його серце підчас молитви; щось щемить у нього у гни- бині душі — і сам він не знає, що так. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча мо- литва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти,

темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехлюпочися, святий камінь рушається з місця і зі страшенним дусютом валиться на нього.

— Що це може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя, чи нещастя? Радість, чи горе?

Але він сам не міг найти відповіді на те питання, тільки сон цей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочуття! Саме по полудні настали страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини врибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незнаних чорних людей і чули неврозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши вриваве і трупами верте побоевище, і боярський дім, окружений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вилані для збурення боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими найзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, зтремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поляг мій Мавсим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати, це не кожному дучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його схилюло глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за якою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася лийні без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та жіс, серед напів-тривожного, напів-войовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть

жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога, або голосно оплакуючи своїх погіблих синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину й боронитися від монголів до останньої краплі крові. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинути, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони.

— Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радяли старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч це воєнне діло — не моє діло, і не мені старому радити про те, до чого не можу прикласти своїх рук, — але всетаки я думав би, що невелика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що це нам не так то й трудно зробити. Сини наші погібли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і калече бає до пімєти. Чи пімєтимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх, це повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на таку раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися проти неї.

— Не у гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра й всяку обіцює славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських громад, і загірських, а хоч і наспіє, то таки чужої сили не вистане навіть на те, щоб окружити монголів, не то вже, щоб побороти їх у отвертій б'ятві. А без того, як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села й відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Вачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоча з болем серця, готов був покинути своєю молодечо-гарячу думку, коли в тім

дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Доли селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та деревних тримбіт¹⁾ аж три громади зброшеної молодіжі. Кожна громада несла наперед себе боеву хоругву; очі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Це йшла прибіжна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп у хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою й гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрівув їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкращого світу народнього, що завтра, може, таксамо поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскмило серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався б серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий, живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім із протилежного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тіниною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спиненному коні, бообдираному гиллям та колючками, припавши до його спини, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись об галуззя, їхала, що вінь доскочить, якась людина. Хто це такий був — здаєка годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїзду людину за монгольського висланця й виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з ліса та наблизившись над стрімкий обрив, по якому треба було змазати в тухольську долину, мнямий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показалася жінщина в білому полотняному, шовком

¹⁾ музикальний гучульський дерев'яний струмент, довгий на 3 м.

перетиканому плащі, з луком за плечима і з блжсучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидно, і не дивилась на них, але, лишивши свого брата там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко їй бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепіратого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, зійшла стежкою в долину, і наблизилась до громади.

— Здорові були, чесна громада, — сказала вона, злегка напелюючи. — Я спішила повідомити вас, що монголи надходять, перед вечером будуть тут, то щоб ви приготувались, як їх прийняти.

— Ми знали це, — загули голоси з громади, — не нам не ловня.

Голоси були різькі, неприємні дочці поганого боярина, через якого стільки молодців погинуло. Але вона не образилась тою різькістю, хоч, очевидно, почувала її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись.

Мирослав довго, з увагою й пошаною гляділа на нього.

— Дозволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим із внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар, — здоров і живий! О, Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, що скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— У неволі? — скрикнув, мов громом пришиблений Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Це не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою й підступом узяти його, закували в залізні пута. Хоч без ран,

а ввесь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу!

— І що ж він говорив тобі?

— Бадав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе у твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку — тут голос її ще дужче затремтів — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів...

— Цього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем, прийми мене за дитину! Несчастний син твій просить у тебе цього моїми устами.

— Мій син, мій несчастний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу.

— Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Мавсим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тіснотою, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити й вирубати до останнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді, і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, ввесь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зі всіх боків. «Тут», казав Мавсим, «переможете їх, або ніде інде!» Так радив Мавсим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Дочку моя, — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Це правдиві слова мого сина, — з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце!

Тепер я лекше віджалую сива, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом із ордою, і коли Бог pomoже нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвили в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і в слід за тим прибігли вартіві, голосячи, що монголи в незліченій силі пеказалися в долині над Опором. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися? Захр Беркут іще раз обстав за тим, аби впустити монголів у тухольську китлину й тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до-ноги.

Тепер уже не підіймалися голоси противні тій раді — і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, щоб хоронити своє добре в лісах. Сторонські молодці що духу рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі й не дати тули монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, прикази й запитання, рик вслів і скрип дерев'яних двоколісних телег лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, і подвір'я, і огорожі, та засіяні ниви, які нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одіжжю. Курява стояла над селом; тільки потік сріблистою водою шумів собі як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв повурю, опущений, сумовитий, немов жалиючи своїх дітей, що повидали оцю гарну долину, немов нахилиючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копному майдані за селом, — і ревучий водопад, переливаючись у кармазнових проміннях заходячого сонця, непорушним, кривавим стовпом стояв над опустілою тухольською китловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява вляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя всієї долини. Сідало сонце за тухоль-

ські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смереківі ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловісну новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала; повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від якого дрож проймала й найсмілішого. А далеко, далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між незступними лозами вили вовки, гавкали вриганим голосом ліси, бегетіли олені, ричали тура. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповнюючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Це віщуні й невідступні тваринні орли, гайворони та круки, тягнуть незліченими стадами, чуючи поживу. Зловіше птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами й кидається в різні боки, мов биті бурею хмара. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезнім китлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї китловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в темі валиться осіння повінь, так почали в китловині валитися чорні почвари з страшним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під волопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору замиваючи пусту рівнину. Перелом дорогою, їхав на білим коні страшний велитень, Бурунда-бегаляр, а обік нього другий менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперех, немов що хвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб по своєму звичаї, різати, рабувати. — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи тини й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, — в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси, — говорив Бурунда до Тугара Вовка, — зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадиря.

— Поки не зустрінемося з тими псами, ноти не можемо почувати, — відмовив Бурунда. — Веди нас до виходу з цієї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — успокоював Тугар Вовк, хоч і самому явсьь ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадиря, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохоче пішли перші ряди монгольської орди, коли тимчасом задні все ще тислися через тіснину, чим раз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, вилученого у скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в якій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Задрябала хижя птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися в зад і в боки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк із голими мечами кинулись їм на вперейми.

Куди, ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків джінгісхана кров злила очі, мозок брязнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов із пекла ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: «Далі, злячі серця, далі за мною!» — і носі купя, не вважаючи на новий град каміння, поперли в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від падаючого згорі каміння.

Тимчасом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам опинити на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості мон-

голи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж це все не було би стримало завязатого Бурунду, коли б у середині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чим раз лютіше, каміння сипалось мов град. Монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив у кінці, що даремне його завязатість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка рещта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з праці, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав важко дьшучи Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядуючи на боярина, — воюки великого джінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж ми тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожєю в темне гирло вивезу, з якого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назошено драбин і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стріляли їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поранений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали в гору свої стріли і присилювали тухольців податися взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців.

Недалеко від побоевища, захищений кам'яною брилою від стріл,

сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусо приладженої живиці, коли в тім деякі залякані воєки пробігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся! — сказала вона тухольцям, — живо ми поворжимо їм! Нехай собі стріляють, — а ви ратища в руки, і плазом до долу! Аж коли передні побажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і відбивши їх цим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похалавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щеплів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільні, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чим раз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвили зі страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом, глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання — і, мов тяжка лавіна, валиться ворог доли драбиною до долу, обалюючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться в гору величезні брили каміння — і понад усім тим пеклом, напів закритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скавав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не темлючись з лютої, з голою шаблею прискочив до Тутара Вовка.

— Псе блідоллиций! — кричав він, скрегочучи зубами, — по-

двійний зраднику, це твоя вина! Ти запровадив нас у цю западню, віден ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвили щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен тому, що ті смердя опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони ширснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони вночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і почувати військо під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути зі себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусять статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк залевняв дякого бегадиря, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за неслодівані пригоди, які лучаються по дорозі, — все те відскакувало від перебенання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він укінці, — я зроблю по твоєму, але завтра все таки мусиш отворити нам дорогу з цієї западні, а ні, то горе тобі! Це моє останнє слово. Жду дія, а не слів від тебе.

І він із погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи вогненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи трішали, злизувані кривавим полум'ям. Із стріх бухав егонь у гору, немов

то присідав, то підскакував, хочачи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало мов огняне озеро. Хруськіт упадаючих кроків і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугілля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві вогневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидуючи вогнисте, горюче листя, мов рої золотих метелів. Ціла тухольська долина виглядала тепер мов печо, залите вогнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням гешнула додолю підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігралося, мов справді в кітлі, і живо сходився з гір страшний вітер, що курбелив¹⁾ іскрами, рвав горючу солому і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив такий блиск; перший раз розігрівся у своїм холоднім кам'янім ложі. Може з дві години тривала пожежа, якій із високих берегів, німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатра для старшин, — решта війська мала ночувати під голім небом, на розігрійій пожежою землі.

І знов стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали вогні в таборі, але цього годі було зробити; аж тепер вони нагадали собі, що пожежою опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або попало долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті на потемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті поставлені коло них, перекликаючися з начальниками і видаючи прикази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі потроха, втихло; тільки крики вартових і рев водопаду переливали загальну тишу.

¹⁾ збивав угору колесами (нім.)

Тільки в одному місці монгольського табору блищало світло: це горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий вогник мигкотів, і шкварчав, і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на вутро боярського намета. Пусто і непривітно було в наметі, таж само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар у лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку джінгісхана, — воркотів він, — а цей поганець поводить ся зі мною наче з собакою. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг цього невольника? Пета обіцяв мені всі гори у спадщину, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? А вже ж! Я в його руках, я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б — от, наприклад, його самого преміяти за вільний вихід із цієї западні? Це думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось гострій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, як раз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на яким він гуляв хлопчиною і ходив, ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по яким нині снувалися купи гиденх монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався¹⁾, не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз-у-раз снувалися докола, кричучи, руйнуючи, шукаючи за добычею. Максим не знав, що діється

¹⁾ не звертав уваги, не вишував ся.

довкола нього і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний мильвий²⁾ знак. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали³⁾ поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одне тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадки, і що вони виснажують усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажервілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, забираючи дух у грудях. Це горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не повернувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям, — Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинути, полетіти в повітрі оттакою золотою іскрою і згаснути там, у ясному, холодному блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тиснули його!... Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло під дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати, і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак⁴⁾ самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалося, що в його грудях обривається, щось палахкоче й нисє; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися вугля його рідної хати і бухнуло з розжеврілої вогняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось, — але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкешений унав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затих боєвий крик монголів, що під проводом Бурунди й Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвідилось нічне небо над Тухольщиною, і спокійно зробилося в монгольськім таборі, а Максим усе ще лежав мов мертвий посеред дороги, проти зарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його

²⁾ миля = 7 верстов.

³⁾ звичайно вживається тільки в докованому виді (перхнути) — з польськ. pierzchać = щезнути нараз, тікати.

⁴⁾ пізніше, опісля.

бліде, кривавими пасмугами вкрите лице; груди його ледви-ледви підіймалися — одинокий знак, що це лежав живий чоловік, а не труп. В такому положенню знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице й дали йому напитися, він гвинув очима й позирнув довкола себе.

— Живий, живий! — завияли радісно монголи, і нетяжкого, ослабленого підхопили поплід руки і помчали до шатра боярина.

Аж ізлякався Тугар Вовк, побачивши несповна собі парубка в такому страшному й оляканому стані. Свіжо промите лице було біде-біде, аж зелене, губи потріскалися з жару і спраги, очі були червоні від диму й тусклі, мов скляці, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім ділом, і, постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися й сів на землю. Монголи віддалилися.

Боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але влядзав його на повільну, а все ж таки непохибну смерть — бо це ж певна річ, що монголи не випустять його зі своїх рук живим, але як їм навкучиться тягати його зі собою, заріжуть як худобину й покинуть серед шляху. І за що він так эненавидів цього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиву липарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі.

Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по влятті Максима до неволі, старався підобритись до нього, не зі співчуття, а з хитрости, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі радя, що їх Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гора, і обіцював за те велику нагороду, а коли ні — грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — це було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової влячі й його ве-

лику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось мов крига тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що тухольці постунали зовсім розумно і право, і серце його, хоч засліплене жадобою влади, всетаки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати цього. Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі пів мертвого, пужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме, — сказав він лагідно, — що це сталося з тобою?

— Пустя мене — простогнав слабим голосом Максим, — дай мені вмерти у спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, якби то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити про децю.

Хоча Максим на половину не розумів, а на половину не вірив словам: доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома падо голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостянність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Пови він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі окарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краща смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав із усміхом боярин, — а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знов усміхнувся боярин. — Юже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо однаково вони не слляють нас. Але нам шкода часу. Про те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на пю вістку.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — крикнув він радісно. — І зйти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці цінкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не про те ходить, щоб тут не зловили нас, а про час, про кожду хвилю часу! Нам бвапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе в заміну за вільний прохід. Так отже надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше предсження.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристають на таку заміну.

— Не пристають? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристають?

— Тухольці будуть битися до останнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку вужденну зміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, яких села мусіли б тоді бути зруйновані, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче, — сказав боярин.

— Але ж замала сила твоїх тухольців, щоб спянити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спяняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька й до тухольців, щоби трафити до їх серця.

— Говори широко, поправлі, — це єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так, — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник,



він знає таке слово, що кожному до серця трапляє, — він тебе мусів його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників, котрі так скажено за нізачо билися з монголами, якби, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине, — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Вважай, хто ти й де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!... — сказав спокійно Максим. — Я не стою за життя! Хто хоча хвилину зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі віхнула зяпа на намета, і швидким кроком увійшла до намета Мирослава. Вона бистро зирнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло шось сюди! Сокале мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів, мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона у своїй. Її слова були мов великодній дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припала до край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробилося в серці в Максима при її наближенні, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в тій щасливій хвилі галюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули слізи.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть... ти знову збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава. — Не трать надії. Я задля

того йшла сюди, в ворожий табір, через усікі небезпеки, щоби сказати тобі: не трать надії!

— На що мені надії? Надія не розіб'є ланцюгів.

— Але м'їй батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов це зробити, але жадає від мене такої послуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої послуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб у заміну за мене випустили монгол'є із цієї долини — і жадає від мене чарівного слова, що прихилило б до нього серця тухольців.

Мирослава з годивом поглянула перший раз на свого батька, і подив цей що далі, то більше переминався на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда це?

— Правда! — сказав Тугар Новак.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусять знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів це не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любови, поглянула на Максима, і потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, але це буде за хвилю. Його намет побіч мого.

— То йди ж. Я тимчасом нахилю Максима, щоб сказав тобі це слово.

— Ти нахилиш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчино! — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована не інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвивши руками шию Максимову й цілуючи його бліді, спечені уста, — не журися! Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погнати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я цьому вірити, але надто велика їх сила, заслабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч загірня й верховниці.

— Зброї доброї не мають.

— І за це не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, і сотні вогнищ запалають довкола долини, і при кожнім огнищу робити будуть наші майстри машини, якими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж це таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце мое. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Зави ще сонічко зійде зза Зелемона, п'ядесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і криком притиснув її до серця.

— Життя мое! — сказав він. — Ти будеш спасителькою нашої тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою тухольщини, а твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти якої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава.

Тяхо стало довкола, тільки десь далеко, далеко, в горах повогвинься глухий гуркіт грому.

— Гримить, — сказав Максим — ну, і що ж з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — не смерть монголів! Це більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по наметі, хоч там було зовсім пусто, і потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лица й шепнула йому в ухо кілька слів. Мов могутньою рукою шарпвений, зірвався Максим, аж забрящали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вигваляючись у неї на-пів з тривогою, і на-пів із глибоким поважанням. — Хто ти, і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, якого звать опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій, — сказала дивна дівчина. — Це я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе...

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: втікай із цього табору, зараз!

— Як утікати? Адже ж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми цей золотий перетень: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут із батьком лишуся.

— Але ж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, я не хочу цього.

— Але ж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоций. Хиара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрінув його раду про вжитку Максима докорам, і ледви, ледви згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чим раз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різько, не дивлячись ні на доцьку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові в Мирослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, — тільки...

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перетень від Пети; з тим перетенем варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! «Заведи його до тухольців», а то значить, сам собі вирви з рук останню поруку владі. Тухольці полоянника візьмуть, а мене проженуть! Ні, цього не буде. Я йду сам, і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знову припадаючи до Максима.
— Зроби так, як я тобі раджу: візьми цей перстень!

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати цього по собі. Крадькома поцілувавши його й гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярським наметі, з серцем, що тріпалося від якбись немської радості, і тривоги й надії.

VIІ.

— Що це за стук такий у лісі? — спитав боярин у своїй доньки, йдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дровз рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? у ночі?

— Зараз буде день.

І, справді, ледви сказала це Мирослава, коли в тім на високих кам'яних обривах, що стіною окружали тухольську кітловину, тут і там замиготіли іскри: це тухольці кресали вогонь і розкладали вогнища. Невелика хвиля міннула, а вже довмола цілої долини запалали вогнища довгим рядом, немов заблискотіли серед п'яти очі величезних вовків, що готовилися скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кожного вогнища купали, снували якісь темні постаті. Цюханя сокир залунало з полівійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерезо обтісують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Денеде варту зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоби пропустила. Вартові дивилися з тривогою на вогнища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що тухольці держаться спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки матися на острозі. Що позапалявали так много вогнів, це

ще і краще для монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті вогні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк із кочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки зід гору, поки вкінці між корчачами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обоє дертися вгору.

— Хто йде? — крикнули вгорі голоси від вогнища.

— Свої! — сказала Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо сонічко на небо, не так ми з ними переговоримося.

— От які ви сміді! — сказав усміхаючись Тугар Вовк. — Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи взшии матерям це буде така радість, видіти ваші голови на монгольських списах!

— Цур твоєму слову, вороне! — скрикнули тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — яж не бажаю вам того, а тільки кажу, що це не було би добре. І власне, щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старцями. Бо жаль межі вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи боярин наблизився до вогнища, при яким майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші бортити борти та притісували чопи.

— Що це ви робите? — спытав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті з насмішкою, збиваючи пообтісуване дерево до купи в виді воріт із сильними поперечниками і зв'язуючи шпору таких воріт горою і сподом подовжними

— Соколе мій! — сказала вона, знову припадаючи до Максима.
— Зроби так, як я тобі раджу: візьми цей перстень!

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати цього по собі. Крадькома поцілувавши його й гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярським наметі, з серцем, що тріпалося від якесь немшої радості, і тривоги й надії.

VII.

— Що це за стук такий у лісі? — спитав боярин у своїй доньки, йдучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дровз рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? у ночі?

— Зараз буде день.

І, справді, ледви сказала це Мирослава, коли в тім на високих кам'яних обривах, що стіною окружали тухольську кітловину, тут і там замиготіли іскри: це тухольці кресали вогонь і розкладали вогнища. Невелика хвиля мінцала, а вже довмола цілої долини запалали вогнища довгим рядом, немов заблискотіли серед пітьми очі величезних вовків, що готовилися скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кожного вогнища купали, снували якісь темні постаті. Цюханя сокир залунало з подвійною силою.

— Що вони роблять? — спитав боярин доньки.

— Дерезо обтісують.

— На що?

— Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Денеде варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоби пропустила. Вартові дивилися з тривогою на вогнища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що тухольці держаться спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки матися на острозі. Що позавалювали так много вогнів, це

ще і ліпше для монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті вогні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк із дочкою вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінці між корчани та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обоє дертися вгору.

— Хто йде? — крикнули вгорі голоси від вогнища.

— Свої! — сказала Мирослава.

— Що за свої? — скрикнули тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого б'єса нам переговорів? Коби борзо сонічко на небо, не так ми з ними переговоримося.

— От які ви смілі! — сказав усміхаючись Тугар Вовк. — Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи взшии матерям це буде така радість, видіти ваші голови на монгольських списах!

— Цур твоєму слову, вороне! — скрикнули тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — яж не бажаю вам того, а тільки кажу, що це не було би добре. І власне, щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старцями. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи боярин наблизився до вогнища, при яким майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші бортми борти та притісували чолы.

— Що це ви робите? — спытав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті з насмішкою, збиваючи пообтісуване дерево до купи в виді воріт із сильними поперечниками і зв'язуючи шару таких воріт горою і слѣдом подовженими

платвами з грубого деління. Боярин зирнув і аж руками об поли вдарився.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстри і прийнялися з сильного букового ння витісувати щось на подібну величезної ложки, яка держакон мала бути встромаена у грубу, сильно скручену ливву, напняту між стовпками передніх ворітьєнь і скручувану чим раз сильніше при помочі двох корб, прироблєних до стовпків. А в широку жолєбину на другім кінці мало вклатитися каміння: пружність скрученої гужви мала видати те каміння з ложки далеко на монголію.

Тугар Вовк озирнувся кругом: коло кожного огнища майстри — а в Тухольщині кожний селянин був майстер — ладили таку саму посудину, а молодці, жінки і дітя крутили гужви.

— Ну, гаряче прийдеться нашим монголам під такими посудинами злюбувати собі вихід із цієї ями! — подумав Тугар Вовк, іхучи з донькою дальше в ліс убитою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике вогнище, а довкола нього сиділа агромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо, — сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк. — чи це ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава й пильно погляділа на батька, надіючись вибуху його гніву. Але ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна її батька, що його віра у щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок дуже вже похиталась і що боярин у таким разі з konieczности мусів чіпатися громади, і поступок доньки був йому в тім бажаною опорою.

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, разою заняті старці тухольські. Була це простора поляна, похилєна трохи на південь, а від півночи замкнена стрімкою скалою м'якого карпатського дупаку. Величезні смереки окружали поляну в півокруг від сходу, полудня й заходу так, що сонце тільки на

найвищим вершку полудневого стовпця, мого зазирнути до неї. Поляна була давно колись усю вимощена кам'яними плитами, які тепер поросли м'яким рупом моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої у скелі викutoї яскині¹⁾ в виді склепу, зовсім відкритого на південь. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздобы, сподом були в камені викуті лави і заглубини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленицях видні ще були сліди вогню; тільки стеля мала на собі одну, однісіньку оздобу, виконану з каменя випулясту півкулю, завбільшки доброго хліба, обведену блискучим золотим обручем, мов коронок.

Це була давня тухольська контина¹⁾, де діди теперішнього покоління засидали свої молитви найвишому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю, якого образ означала на стелі викута золотівчана півкуля. Хоча християнські монахи давно вже охрестили тухольський парід, то все таки він довгі ще часи, молячись у борчинській²⁾ церкві християнському Богу, не покидав і своїх прахидівських б'огів, і дорога до «Ясної Поляни» ніколи не заростала, вічний вогонь серед поляни ніколи не вгасав — (відти й назва її «Ясна Поляна»), — а й перед невеличкими боковими вітцями Ладі й Діза частенько курився пахучий ялівець і трипоталися різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна парід забував про давніх богів. Священники назирали гостріше за тям, аби люди не молились по давньому; молодіж перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростили, не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями ленеде хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, що дозволяла кожній громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), яка не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала саме саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на Сході, запанувала на нашій землі.

¹⁾ печеря (поль.)

¹⁾ храм, святиня.

²⁾ Борчин — місцевість у Тухольщині.

а радше²⁾ змішалася з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можливість сумирно зжитися з поглядами народу. Вимирили звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її одверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самотно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із останніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут. І диво дивне! Прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акиятія. Ця старий дивовижний лікар случайно тільки розповідав своєму ученикові про давню віру, та близьку до природи й її сил, чи, може, й його серце більше потягло до тої віри в протизенстві до строгого візантійського християнства, — досить, що з побуту при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри і поклявся бути їй до смерти вірним. У своїй Тухлі знав він про «Ясну Поляну», на якій давно вже погас вічний вогонь і не курився махущий ялівець, і яку корчівські сьвященники окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опущена була Ясна Поляна, то все таки досі ніхто не посмів діткнутися образу Сонця, т. є. золотой бляхи, якою він був окований, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полудневого сонця, щоб у ньому розжевртися тисячами іскор. По добрій волі привяв на себе Захар Беркут догляд старої святині; стежка, що виднілася поперек поляни до печері, протоптава була його ногами; кожної весни, протягом більше вже як п'ятдесятьох літ, Захар, виходячи за ліками пробував самотно, в молитвах і думках, на Ясній Полянці тиждень, і по кожному такому прибутку вертався до села скріпленій духом, з яснішими і чистішими думками. Нераз тоді тухольці з своєї долини бачили, як понад вершками омерік, що окружали Ясну Поляну, вився опіявими клубочками дим запахушого ялівцю, і говорили до себе: «Це старий старим богам моляться». І говорили це без насміху, без независти, бо Захар, хоч і не навчав нікого старої віри, та за те тим пильніше навчав усіх шанувати чуже переконання і чужу віру.

Оттут то, на Ясну Поляну, зійшлися цієї страшної ночі тухоль-

²⁾ швидше, більше.

ські старці. Великий вогонь палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; у відблиску вогнища яснів золотий образ сонця в яскни кривавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив ниці в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, ниці розговорився, і то з таким сердечним жалем, з яким говорив хіба про найближчі й найдорожчі серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про перемоги Світовиди, про те, як три святі гелуби, Дажбог, Світовид і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три ліні шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікові Діхові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру вогню, а Світовид волосинку, з якої за його благословенством зробилася корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про життя перших людей, про велику потопу, від якої люди ховалися по горах і печерах, про старих велетнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгати́в тухольське озеро. Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістей про якийсь новий, незнаний світ; багато такого, що вони говорили і співали в піснях не розуміючи, тепер ставало ясно і в суцільному зв'язку перед їх очима, і Захар Беркут сам видався їм останнім із тих добрих велетнів-сторожів тухольських, про яких добрі діла так само оповідали собі будуть пізні покоління.

Аж ось закрустило сухе гилля на стежці і разом виринули з лісової пітьми Мирослава й Тугар Бовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близь огняща.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар, спокійно, мов про помершого.

— Так! При допомозі оцього перстенья я пройшла монгольський табір і побачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто це прийшов іще з тобою?

— Це я, старче, — сказав виступаючи перед нього Тугар Бовк, — чи пізнаєш мене?

— Ляпе твоє пізнаю — ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди бегадиря, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від вас Бурунда-бегадир? — снітав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каменя, — нічим ви не вразите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Це добрий знак. Говори далше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, ділицтво Арпада, що був підданий великого Джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхности. Щоб укарати непокірного, вислав великий Джінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спивяти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної частини тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, яка корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, — чи сьак, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хотять тратити часу в вашій долині, не хотять проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пренуск. У противному разі, розуміється, його жде непохитна смерть і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій помію всяких способів ви мусите бути побиті. Вибірайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка і на деяких вонь, справді, зробили вражіння. Побачив це Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитися по ширости над пропозиціями Бурунди, чи, може односторонньо подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар по-

просив Тугара Вовка віддатися на квилю. Боярин гордо відда-
вився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про
життя або смерть твого сина. Чи не краще нам відступити від не-
певного бою й вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мого сина, — сказав Захар твердо. —
Коли про нього, справді, йшло б діло, то я сказав би вам: я не маю
сина, мій син погіб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, вер-
ховняків і загирян, які спустилися на вашу оборону й тепер муся-
ли б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю
вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже
у гробі!

— Але всетаки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до останнього в бою, а тоді, по наших
трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді, бодай, ми
сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, і ще таку
згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, це була б
ганьба, була би зрада. Але це ще хто знає, чи боротьба з монгола-
ми така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'я-
ній клітці. З малими втратами ми можемо відбивати й найзавзятіші
їх напади. Але що, — і цього не треба буде. Цей ночі ми пустимо
на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не всто-
їться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радши нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болізно Захар. —
Хто мекі при таких ділі нагадає про нього, той стає в союзі з бать-
ківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду!
А що каже моє серце, це вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по твоєму! — сказали старці. — Коли Бог су-
див йому згинути, то ми проти того нічого не владимо; коли ж ні,
то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відпо-
відь громади. Зі смертельною тривогою в серці гляділа на нього Ми-

рослава: вона, бідна, все ще надіялася, що тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — знана річ: по своєму розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, в цьому словянці волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною і твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам перівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусять не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірнім громадам із мого сина? А випустивши вас із цієї долини, ми випустимо агубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ятсот добрих молодців. Обов'язок наш витривати на своєму становищі до останньої хвилини, — і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам перемогу над нами, і в такому разі ми не спинамо вас; тільки ж знайте, що лише по труці останнього тухольця ви зможете вийти з цієї долини. Та хто знає, може, перемога судилася нам, а тоді знайте й ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли ррйшли р мий ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі погинемо, або ви всі — іншого вибору нема. Це наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах — так, що боярин, закинувшись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг зловитися на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балакання, — то ж мовчки відвернувся й пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла у зборі, — тільки вогонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбивчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов іще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним

голосом. — Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з найзниками, як брат усіх братів, — а вони простять тобі все минуше! А там — чого можеш націятися? Вони зрадять тебе, упоють обідляками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів, там смерть тебе чекає!

Боярин очевидно завагувався, але лише на хвилю. Потім притис Мирославу до грудей і сказав зтиха, на пів строго, а на пів ласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не поведлося...

— Ні, таточку, — пршептала крізь сльози Мирослава, покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде за пізно!

— Не бійся, не буде за пізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там — той... твій Максим, і хто знає, може ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк шез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського табору. При вогнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував лужву і похитавши головою сказав: «Слаба», а по тім, проведений тухольською вартою, спустався вузькою, скісною стежкою в долину.

Тим часом на Яснії Полянї було тихо, важко, сумно, немов оне посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котилися по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусів зробити. Інакше, було б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клониться і готури голосять у гушаві, — ранок зближається. Ану, громадяне, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до останньої боротьби з найзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, нехай ніхто не лишається! І старі й малі, кожне придається. Покаж'мо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і поважали з Ясної Поляни над обриви, оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позверчувані і позбивані вілками, але ж і роблені не на-в-міць, а про хвиливу потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чим раз далі понад кручею, тоді долиною, аж до того місця, де тухольський потік тіснинною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звиті шнурів і ливів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками в низ по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд озброєної молоді, що лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може, яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурями й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвилі міг напасти ворог. На останку походили додолу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив до дому свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола. Захар молився:

— Великий наш Сторожу! Ти, якого діди наші вважали своїм опікуном, якого й ми шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені у снах, немов то ти падаєш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радію твоєму зазивові й радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тятаром цього поганого ворога, дітей Морани, що знову нині вкрили благословенне твоє хляп-

тво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив оцю кам'яну стіну, й дав водам протоку, і дарував людям оцю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущається над нами!

В тій хвилі вогниста блискавка з півдня до півночі роздерла темне небо й далеко в горах загуркотів грім.

— Так, це твій могутній голос! — сказав радісно Захар. — Ану, діти! Останній раз увінчайте цей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в південній стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнурами! А ви, інші, живо до заступів. Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуху працювали десятки рук коло Сторожа. Згорн його обкручувано ливами і шнурами, здолу підкопувано його насаду, і в щілину, що показалася недалеко під землею, вкладали скосом ялиці, що мали служити за підойми, для звалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повідіймали драбини, поідкладали грубе каміння під підойми.

— Беріться за ливви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і відразу сотні рук прийнялися за діло.

— Далі, дружньою силою! — крикнув Захар. — Тягніть, тисніть!

Ухнув народ із натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте! — кричав Захар і сам прийнявся за ливву.

Захитався величезний камінь.

— Рушається! Рушається! Подається! — закричав радісно народ.

— Ще раз напірайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільнило напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї основи і, хвилю захитався в повітрі, зі страшенним глухим ломотом повалився додолю, поперек потоку й тіснини. Застогнала й затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку,

Й радісним, голосним криком намовнили повітря тухольці. Ворухнулася у своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загемоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи наг'ялись нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вояк зовсім інший налад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення зваленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Гострим кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ляг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода пляла глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці дьгали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов журували з другого боку, поза каменем, у тіснині, вьодячи таким способом з найгрубшого каміння стіну на які три сажні за-грубшкя від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, та ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно опертися хоч би й найсильнішому напорові води.

— Жьво, д'ги, жьво! — захоочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, жьво прибуде повісь, а тоді трудне було б ваше діло. А стіну вивести треба рівно з оцими обривами за-взшик, — побачимо, що вліє сила Джінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівню закрутилася ввром на місці спущена вода, мов не розуміючи, по ще не спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилю о величезній камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незломну стіну. Заклекстіла вода. Порушилася в усім своїм ложищу — і стала, зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане, і голову вниз похилить, і роги до землі згинає, і стишиться, щоб опісля разом вирватися з того прииженого положення й кинутися з цілою силою на противника, так і непривична до пуг вода тухольського потоку па хвилю при-

тишилася, немов злітніла, задрімала у плоских своїх берегах, а тимчасом набирала сили і смілости до нового, рішучого взпаду, і тільки стіха перла собою в стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їх так несподівано забору. Але ні; запора стояла на місці, зямна, гладка, горда у своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи каміння, плити на плити, споюючи їх липкою, непромакальною глиною. Мов нова, всемогутньою волею здвигнена скеля, так підіймалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, липцем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на друччя й молотки до обивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу й на їх діло, в його очах світилася певність перемоги.

Автім на сході, над монгольським табором, кривавою загривою розженрилися хмари. Світало. Рожеве світло обляло високий шпиль Зелемєня й сипалося іскрами чим раз вижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязько, вискотилося сонце на небо і глигнуло на зайнятих своєю роботою тухольців. Повен широї радості, глянув Захар на схід і, простягнувши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, пречесний володарю світа! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападєні лжким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. У твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом клинемося, що не вступимо до останньої хвили, до посліднього віддыку нашого. Помози нам у тому страшному бою! Дай нам твердість, і вмілість, і згоду! Дай нам не зникати їх многотя й вірити у свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам перемогти!

Вів замовк. Слова його гарячі, могутні тремтіли у свіжій, ранній повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін в'д плаю до плаю. Слухала їх спєрта хвиля потока і, мов надумавшись, покинула бити собою в кам'яну гать, а повернулася взад.

УІІІ.

Поки боярин вернувся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і, прислухувався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилиною серед пільми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісти, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як верталася його давня сміливість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидався він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старався за твоє увільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дагина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до останнього духу твій годі! А ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заки що каже.

— Вже я то бачу, що він хоч потрохи, а правду каже, — мовив неохоче боярин. — Але що діяти? Все така боротьба тухольців із монголами — нерівна. Сила соломі зломить, що кажи, те й кажи!

— Вій, боярине, є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, — ви вчарували її, то певна річ — навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не зміля добре виплести шнурових пружин.

— А, крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Вачиться, нема. А, втім не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо моє з Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відси без бою й без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цали рогами. Ну, та що мені робить? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що, ти все-таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш вольати їх волю.

— Але що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати у пригоді, боярине. Я вдячний тобі

за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні!

— Ти? Мені? — скрекнув здивований боярин. — Що ж ти можеш для мене зробити?

— Я знаю стежку з цієї кітловини, безпечну, і скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім мого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів на верх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки й вийти в цю долину.

Боярин стояв, мов остовпілий перед Максимом, вухам своїм віри не вів.

«Невже ж це може бути?» — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він воював на Максима, то все-таки йому подобалася його лицарська твердість і незломність; то ж тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься останнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що це ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібне?

— А що ж, боярине, — сказав на-пів сумно й на-пів насмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила союзу ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що «вoglio, мовляв, умерти, ніж податися на зраду»? с

— Що діяти, — сказав знов таксамо Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, смієш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин.

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе це ввололо! — сказав боярин, — видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! — У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, як би...?

— Як би що? Чому не договориєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш моє пропозиція?

— Але чи, на правду, ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— На правду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована, і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й барятися довго. Ходімо до Бурунді!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я це тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Це розуміється само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвили перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схиливши голову в руки, силів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлекший шелест, немов ждав приходу когось пайдо-рожного його серцю. Він тремтів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилишли так тихо, спокійно, лінливо, і кожна з них мов гострими медвежими кігтями впивалася в його серце. А коли так не станеться, як казала Мирослава, і боярин вочне налягати, щоб він словив свою обіцянку? Ну, знана річ, смерті йому не минути, на смерть він готов віддавна, — але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, будучність якого, може, й життя лежить на тому слові, — вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника — це страшно, це мука, це гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після бачення з Мирославою далеко страшніша, ніж перед годиною.

ніж тоді, коли він сидів серед вулиці й непорушно глядів на пожежу рідної хати, дусячися димом тої пожежі...

Але що це таке? В тій хвили задрожала земля, і страшений лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя — що це таке сталося?...

Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забрязчали його пуга. Радість, радість! Це тухольці працюють! Це вони будують оту заваду, що сплянить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова. Серце його билося живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвили вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдовolenням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє пропозиція. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки й позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко здобутися відси — тут небезпечно!

Мов гострі ножі вразили в серце Микома ті слова. Буль-що-буль, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвили, коли він стається неможливим.

— А не відколи, боярине, ви почали лякати хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголах. Нехай собі тухольці бавляться засіками, — живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так бачиш, ще не розвіпнілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж це за вихід такий, що тільки в день можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашій огороді, в одному місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти це місце, відкопати й відвалити плиту, а тоді звійдемо до тісного, поміж підземні скали проробленого хідника, який виведе нас на гору, просто на Ясну Полянну, там, де ти недавно бачив мого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одно забудь, що село згоріло, плоти й будинки наші погоріли, знак, по якому можна буде пізнати те місце, також згорів так, що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та й іще раз кажу, чого квапнися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по твоєму, — сказав вкінці боярин. — Іду звістити про це Бурунду, і зараз пришлю таких, що розкують тебе. Тільки небоже, ти все таки лишнися під вартою, бо скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерті не минеш.

— Я це дазно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім вийшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього важкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувшись тих залізних тигарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немов би аж у душу. З легким серцем і повний надії він пішов під проводом монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима, і сказав через товмача¹⁾ — цю послугу цим разом сповняв для обох Тугар Бовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із цієї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чогож це робиш?

— З доброї волі.

— Де цей вихід?

— В огороді мого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикритий землею. Коли розвидниться, знайду.

— Оце ж розвиднюється. Иди й шукай! І слухай, що тобі скажу.

¹⁾ перекладчик.

Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Коли ж дурниш час пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайся й ти на моє слово!

— Ци ж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обдивав кожний куточок, кожний камінчик, немов стараючися прикликати собі в темку положення місцевости, змінене вчорашньою пожежою! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупинявся, прилягав до землі, стукав, шпортав, а все позирав наперед себе, до потоку, віден мала прийти йому поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпитися.

— Не гнівайся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашня пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізнатися. От зараз і будемо на обійстю мого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на петік. Господи, тобі слава! Береги вже повнісінькі — ще хвиля, а вода розліється по долині! Ба, понижче села, при тіщині, вже віднілися широкі річки і ставки, червоні як кров від червоности сходового сонця. Тепер значить-ся, можна! Швидко поспровадив Максим монголів на батьків огороз, швидко винайшов місце, де земля тлуко стугоніла, а Бурунда дрозачи з нетерплячки крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глигнув кругом і побачив розливу по рівнині воду.

— Га, а це що — свригнув він, знятий якоюсь невиясненою тривоگو.

Тугар Вовк і собі ж затрептів. Тільки Максим стояв спокійний, безжурний.

— Нічого, бегадире! Цей жочи впади дощі в горах, а по кожній зливці наш потік вливає. Але це нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так, — сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу. — Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чим раз ширше по рівнині, і тільки неспідуці та залізкані монголи не могли шоро-

зуміти, що це не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дується угору і розливається з берегів.

Тимчасом копання йшло поволи, хоч монголи трудилися з усеї сили. Аж ось і справді ряскалі задуніан обшось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилось розкопувати яму ширше, щоб виняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст водій. Ця частина долини пониже села була вже зарита. Валом котилася вода горі долиною, як раз у противнім напрямі від того, в яким плила від віку. Аж ось у монгольськім таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що це значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж бегадире, — відмовив Максим, — видно велика туча впала в горах, ваш потічок дужше виливає, ніж звичайно. Агі, невже ж вам бояться води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту! — скрикнув він до монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори об плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте дліше! — крикнув Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику часть тухольської долини і валом котилася просто з них. Але плита була тухольської владі і опиралася до останньої змоги. Та ось вона луснула. ще один дружний удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом набігла вода і заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полилася вода в цю відкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись монголи гатити воду дokoла ями. Але й це вже було запізно. Вода покрила землю, глина режм'якла і розплилася болотом у руках монголів — така гать не могла спинити води, яка чим раз сильніше,

з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і шезала у ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливає останній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи це твій вихід?

— Бегдире, чи можу ж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чим раз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цій долині, тільки де-де визирали мов невеличкі острови, кусники сухої землі. У монгольському таборі був крик і зам'шання, хоч вода доходила монголам кедви до кісток.

— Бегдире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирається вертати до свого намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з цієї долини, не скорше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки у воді, сумне, безрадне. Хоч і як м'яка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той волопад, що мов світляний стовп стояв над воляною площею, і раз-у-раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безшлядного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стребувати щастя, бо інакше, — Бурунда чув це добре — вся та маса монголів піде інакше вrostіч, розбігнеться, гнапа власною тривокою. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі, чи коті, що так боїтеся тих кількох крапель воля? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що цей потік проти Яіка і Волги і Дону і Дніпра? Не б'йтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Перемога мусить бути наша.

Так кричав Бурунда і пішов шерedom. Двигнулася за ним мов-

гольська сила, бродячи у воді з голосним плюскотом, від якого дунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, шерbate каміння і річний піщаник, усе те валило у збиту громаду монголів, розторошувало кости, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Не зважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсмеліших туркоманів мусів відступити, бо град каміння чим далі ставав душій, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становинці і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі бриля, то цілі кірці дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і пораджати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все таки без'оружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь кинений її рукою бакінтив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивлятися, хлопче, — сказав він. — Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе так круто приходитьсь. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо це не повинь. Адже ж бачиш, що вода чиста.

— Не повинь? А що ж?

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили не-
тік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти це знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Це, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж, ти не сказав мені цього борше?

— На що?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На це ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що-до-чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Це розуміється, — сказав боярин, — тільки що ж нам робити?

— Поки що, нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але це не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечера вже буде в цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам вонче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Отараймося тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його бегадирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірнішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чим раз вище. Вже сягав монгола до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що це все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок? Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брили монголи, стояли широкі боложані калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Оця вола не буде опадати, бо наші вороги загнали потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганій, смієш мені говорити це, коли сам запровадив нас у цю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозять і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і цієї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я з тою метою ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом і з ними?

Бурунда вспокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, і тоді прийде з гір правдива пов'нь, і вона швидко наповнить цю долину. Проти неї передозсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозирчаста, збирати з дна каміння і класти на купу, високо, понад поверхність воля. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську приказ, збирати каміння і класти на купу, кожний відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, і налія стояти на сухім і не лазити повищ колін у воді, додала їм духа. З радісним криком вони кинулися в розбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купу. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера й реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів. — У нас каміння досить, усіх вас обіллямо!

Але коли деякі монголи нагло наближались до їх становищ, зраз скриніла машина й жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи у глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хоч-не-хоч мусіли тепер монголи держатися на середній долині, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказався у своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, це не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший відділ монгольського війська зібрався довкола нього, хлопці, як дуби, як степові тагри, шкіри з яких мали понапінані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самотнього, на гострім, шербатів обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроснями стрілами на них! — крикнув Бурунда, і мов шершені засвистіли стріли в повітрі.

Зсайкнули поранені тухольці і замішались, а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — крикнув Бурунда, — не давайте їм кидати на нас каміння! Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала неастанно стріляти на вороже становище, а друга громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив зі собою, також приклядали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ця робота ставала чим раз трудніша. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених: вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, це становище, — сказав Захар, — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Гсді вам, хлопці, тягати каміння, — сказав до своїх воєків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопців! Решта за мною! Мусимо здобути це становище. Ви, раби, також зі мною! Покажуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда й кинувся в воду а за ним його туркомани. Грунт у тому місці був нерівний. Монголи хов-

залися, падали, — вода, порушувана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не далше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скалою вода була ще глибока, майже по сахи, а стежки горі скалою не було ніякої. За те з сусідніх тухольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша частина його даремно гримала о скалу, або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тому місці було дуже невигідне й некорьсне.

— Може, твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі цєю стіною можна видряпатися наверх.

Але ні один із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Боли так, — сказав Максим, — то дозволь, бегадире, мені першому вилізти й показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що інше надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двоє: одну часть лишень на збоку тому становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов далше, шукати корякнішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бредячи в воді, вихилилася за захищеного прибережжя, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалося на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, решта мусіла вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуєш, який шум і крик по долині — мабуть, повінь зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шилотом вири, гоїдалося й билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якогобудь військового порядку не було вже між ними. Мов шолова розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь кувсь із

трудож прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша частина покинула луки, котрі мов солона крутілися в вирах. Деякі скидали зі себе кожухи й пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зима, бажаючи тільки влекшети себе якнебудь. Кстрі були нижчого росту, чіплялися високих і валили їх із ніг, разом із ними ще в воді шемечучись із борикаючись. Деякі пускалися вплаз, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, пакидані серед поля в останній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависти, безтямних проклять із боку тих, що потопали. Довкола божної купи тиснулось їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечному місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути — ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусіли боронитися від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти й топори монгольські в руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж убивав би ворога. Ті з-затопаючих, що стояли ззаду, ближче непохвбної воляної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, зі зойком перлися взад; середні ревіли з болю і тривоги, стиснені з усіх боків; вдавлювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонули, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними руками виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з-тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні зі смертельної тривоги, за кожним підіймали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в шапку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетенський, із посинілим лицем, зі затисненими зубами і покусаними до крові губами наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто

тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кривавих, клекочучих і зап'яених хвилях. Другий, регочучись гістерично, спихає в воду тих, кому вдалося стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає з заду потоняючих у плечі, мов рогами. Інший, закинувши руки над головою, рідзе, скигить, пищить мов дитина. Деякі нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпляються їх волосся, пригинають їх дозелу і тонуть разом із ними. Мов риби на терлі, спершись в тісній шпелі тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають роззятими ротами повітря, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кшіль, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами, і знов тонули й гинули сотки, тисячі монголів. Німо, не порушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту загибель людей громадою.

Мов остовпілий глядів на цю страшну картину Бурунда бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бістрі течії, що повторялися в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то таки довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горта страшні, беззв'язні скрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борючись з надсяльним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав на останку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркочази проти злобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода знагалася чим раз дужче. Між ними й їх становищем утворилася широкій вир, який вони могли перобути тільки купою, побравшись за руки. Тільки велитель Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов острівець серед моря стояла горстка воєнів на своєму становищі, по пояс у воді, з луками все ще напруженими на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, ця купа каміння була більша від інших.

зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко підвинути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у боєвих поставах, і якраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі, лехше якось відтігнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирали на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тому місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись об зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, шось чорнілося из сірому камені; не був одинокий живий іще чоловік із тої дружини; заков'язаними пальцями він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не шез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда вімай, синій і з натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутились трупи, де-де виставляючи з води то затиснені в'ястукя, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних ґаптах, але й то вже було не військо, а тільки задякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі і розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомгти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодинокі, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

IX.

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Возк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так це те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені у ставок!

Боярин нічого не відповідав на це. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, шоби спокійно витопити зорога. В лісі повище потока їх молодці рубали грубі ялиці, загострювали їх з обох кінців,

мов палі, прив'язували до обрубаних із гнля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плали похід водою, і вижлавши відповідну хвилю, коли середньою озера зробилася від водопаду пружка течія просто до монгольських становищ, почали далі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм естрим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння, і, натиснене з верлу монгольськими ногами, зрушене зі свого ставсьвілля, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два, чи три з них напали в волі на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так негайно зонхнуто з їх становища, метушилася на місці, толочили одні одних у воду, або просили у інших рятунку. Два, чи три, очевидно, добрі пливачи, пустилися вилав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немогих прийали товариші на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачучи добру владу своєї першої проби, почали пускати тарани за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія приносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати таку плоть на гужі: далі водопадом і потім, притягнувши до берега, ставити на кожну по десять-по найсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жертками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плотини, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився на половину нижчий, ніж був при низькому стані води. Вже двадцять сміливах молодців стало на плетях і вплило до бою з монголами. Це був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безпланна. Вони живо дркками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, вилячи неминуучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх войовання, аж зубами заскреготав і за зброю вхопився.

але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилось завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці, ставовище за ставовищем, розбивали останки монгольської сили. А тухольці тимчасом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближались вони до монголів. Декуди стрічали завзятий олір; кров пляла, зойки лунали з обох боків, труля падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зламана, їх олір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті повзе покis за покосом і злизує коницю сухого сіна за коницею, — так тухольці слухали монголів з одного ставовища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погинули, до останнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки в'ддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скала, вистаючи зпосеред повені. Це був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим, — це був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дон і Дніпро. Остання жертва смерті, ста сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку з одним бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим останнім ворогом ставовищем. Спустили ще дві плети, щоб, окружуючи ворогів, турбувати їх іззаду стрілами; але із перелу, а берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл і, швидко видячи нещадливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А в'ддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, і погляди її летіли бистріше ніж її стріли в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмираво її серце.

Навдучило молодцям, що стояли на плетах, стріляти зв'ддалік

даремно. Вони збралися на в'їзду і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважали, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і воляним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сяжні, кинули своїми рогатинами, припнятими в кожного довгим рем'яним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас визьобавлять, хамі погані!

Але його гнів був тепер як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становина ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покізом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегдире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам якнебудь спасти своє життя?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою пієсти. — Але що ж нам діяти? як ратуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полонянника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що, коли хочуть мати цього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять вільно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут така перед їх очима смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обі-

цього нам віддати вашого полонянника живого й здорового, і жадає, щоб ви за те бас, кільки нас іше лишилось, випустили живих і здорових із цієї долини! У противнім разі жде вашого сина непохлибна смерть.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми зумемо, що можна прийняти це пропозиція. Сила монгольська знищена, а тих кільки людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між ними кількима людьми є їх найстрашніший начальник, і цей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він введе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку, — ридала вона, — що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити й йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Відна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, дою!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми вважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих останніх. У твої руки складемо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обідати їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Як тільки Максим буде

свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всім інших пішлемо на дно, раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, це було б нечесне. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямовують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролятою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішляю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, зіп пішов до машини, на заресі якої лежав величезний камінь, і сильною, недрижачою рукою взяв за вужевку, що придержувала ту вареху в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар, хов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тимчасом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілям тілом.

— Е, що так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати розила, раз і гинути прийдеться! Але поперед мене гинь ти, рабе поганій!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимові голову.

Але в тій самій хвили! Максим похилився і з цілою можливою наголовою, і грізна, вбийча рука Бурунди враз із толором, відтята одним замахом від рамени, влала, обривькана кров'ю, моз суше полино, в воду.

Ревнув із лютої і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависти звернулися на зрадливого боярича.

Але з тій смій хвили! Максиму похилився і з цілою можливою натугею вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу й покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвили зашуміло позітра, і величезний камінь, кинений із тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом

грюкнув на кунку ворогів. Бризьнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

Автім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плетях, наблизившись до того місця, де потонув Максим із Бурундою, разом побачили Максима, як виривав із води, здоровий і сильний, і повитали його веселим криком. Радість їх живо передалася цілій громаді. Навіть ті, що погратили своїх синів, братів та мужів, і ті рахувалися Максимом, немов із його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гура Максим! — залунала громові окрики й понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертається до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Увесь мокрий, але з лицем роз'ясненням радостю, вискочив Максим із плота на беріг і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі таке? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці й чуючи непастанву дрож, ще потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, цора сплзчити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього.

Старий Захар спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем

прояснення, звернення до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груди і сказав:

— Ні, сляку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озираючись Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілюючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зі мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут між нами, коло твого Максима!

— Максим? — скрикнула вона зриваючись.

— Так, так! Гляди я живий, я свободний!

Довго, довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, і гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє...

Вільше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава.

Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози зі своїх очей і повним любови поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось ваш батько, тай той покидає бас.

Захэр глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Блякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Долю Мирославо, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька, доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — У тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок у нивішню переможну днину буде порукою, що й наш народ таксамо перебуде тяжкі злидні й не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним поровом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крхіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався широ служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не переможе вас. Але я знаю, браття, і чує це моя душа, що це не був останній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі сваря і роздоря по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із його покірного слугу своїх забэгів і робочого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це ошадить йому ціле море сліз і крови, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Це будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народнього! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів так, як жива іскра не гасне в полемі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре

знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обняли його тіло й завесли його на Ясну Поляну, до стародавнього житла прадідівських богів і, зложивши його в кам'яній контизі, ладом до золотого образу сонця, вміщеного на стелі, потім приваляли вхід величезною плитою й замурували.

От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці й нашіптувала йому весь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

* * *

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злидні градовою хмарою перейшли позад руською землею. Давне громадянство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відповісти його? Чи не ми не живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а, бодай, у досвітках тої щасливої доби?

Нагуєвичі, дня 1. жовтня — 15. жовтня 1882 р.

*) Автор скрізь уживає історичної назви Русь, руський, замість нової: Україна, український.

